

Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Одсек историја

Мастер рад

Драгољуб Јовановић
и Шпански грађански рат

Ментор
др Мира Радојевић

Студент
Јован Прица
ИС18/12

Београд, 2019. г.

Садржај:

1. Предговор	3.
2. Живот и политичка каријера Драгољуба Јовановића до одласка у Шпанију 1938. године	8.
3. Узроци и позадина Шпанског грађанског рата	27.
4. Политика Краљевине Југославије према Шпанском грађанском рату до одласка Драгољуба Јовановића у Шпанију	29.
5. Југословенски борци у Шпанском грађанском рату до одласка Драгољуба Јовановића у Шпанију	36.
6. Драгољуб Јовановић и Шпански грађански рат	44.
7. Политика Краљевине Југославије према Шпанском грађанском рату од доласка Драгољуба Јовановића у Шпанију	55.
8. Југословенски борци у Шпанском грађанском рату од доласка Драгољуба Јовановића у Шпанију	59.
9. Закључак	66.

1. Предговор

Тема мог мастер рада је Драгољуб Јовановић и Шпански грађански рат 1936 – 1939 године. Драгољуб Јовановић је српски и југословенски интелектуалац, који још у школским данима долази у додир са социјалистичком мисли и идејама, од којих неће одступити до краја свог живота. Након докторирања у Француској, у Југославији започиње своју научну каријеру, но 1927. године се одлучује за улазак у Савез земљорадника, те са групом окупљеном око себе ствара левицу унутар те партије. Готово све време свог политичког деловања у Краљевини Југославији/СХС покушава да се избори за уједињење свих земљорадничких организација и странака у земљи, пре свега уједињење са Хрватском сељачком странком, иако је схватао да она не представља само хрватске сељаке, већ да је репрезент целокупног хрватског народа, све до 1935.године и стварања Удружене опозиције, у Загребу су остајали неми на било какве Јовановићеве покушаје заједничког политичког удруживања и сарадње. Још од тридесетих година Јовановић одржава контакте са многим комунистима, иако потпуно свестан тога да они за своје највеће непријатеље сматрају управо оне који су им политички и идеолошки блиски, а због те сарадње наћи се на удару колега из грађанске опозиције, те управо је та сарадња дала „муницију“ режиму и режимским листовима за оптужбе да је Јовановић „прикрвени комуниста“. Јовановић се са својом групом левих земљорадника издваја и ствара Народну сељачку странку 1940. године, што представља још једну деобу у политички расцепканом српству, уочи најтежих тренутака у историји српског народа. Оно што се свакако мора признати Јовановићу јесте доследна борба за демократију, парламентарни живот и политички плурализам и

против сваке диктатуре и режима: од Шестојануарског, лично краљевог, преко Стојадиновићевог и намесничког до комунистичког. Што се тиче Шпанског грађанског рата, Јовановић пружа подршку Народном фронту (коалицији републиканаца, социјалиста и комуниста) на изборима одржаним неколико месеци пре избијања рата, док у Шпанију одлази на позив председника републиканске владе Хуана Негрина, како би 1. фебруара 1938. године говорио на отварању Кортеса (шпанске Народне скупштине), те након отварања састаје се са неколико југословенских бораца, а после напуштања Шпаније, посећује неколико европских метропола, где наставља агитацију за „републиканску ствар“, доказујући да уз републиканце стоје и некомунисти и да и поред ратних услова, републиканска Шпанија није одступила од демократских начела.

Што се тиче самог Шпанског грађанског рата био је то сукоб који је почео побуном дела десно оријентисаних генерала против легитимне републиканске владе Народног фронта, сукоба чији корени сежу у другој половини 19. века и који је своју „предигру“ имао у годинама које су претходиле самом сукобу. На чело побуњеника који су колоквијално названи националистима (заједно су се борили шпански националисти, клериканци, фалангисти и карлисти) брзо је дошао генерал Франсиско Франко, који је имао свестрану подршку фашистичке Италије и нацистичке Немачке, док се са друге стране налазили колоквијално названи републиканци (заједно су борили демократски левичари, троцкисти, комунисти и анархисти), која сем Совјетског Савеза није имала отворену међународну подршку, док је помоћ Француске била исувише мала и недовољна, Британија се залагала за неутрални курс, суочена са оптужбама да заправо тиме ради за Франкове националисте, а такође Француска и Велика Британија су се

суочавале са оптужбама да нису желеле да помогну републиканцима, јер су се плашиле да би после њихове победе на власт дошла једна крајње лево оријентисана влада, ако не и комунистичка, тако близу њихових граница, док се са друге стране за републиканску војску борило око 40 хиљада добровољаца из целог света, укључујући и преко 1600 Југословена. Победу су однели Франкови националисти, који су током 1939. године успели да овладају целом земљом. Шпански грађански рат на неки начин се може сматрати „Другим светским ратом у малом“ и као рат који је представљао полигон за највећи сукоб у људској историји, који се одвијао готово паралелно са сукобом између Кине и Јапана на Далеком Истоку (који према неким историчарима представља прави почетак Другог светског рата) и у којем је дошло до сукоба између „мањег и већег зла“, у којем је за разлику од предстојаћег сукоба победу однело „веће зло“. Многи Југословени, а пре свега млади борци, у Шпанију одлазе из племенитих мотива, из жеље да помогну шпанском народу, боре се против фашизма и у нади да ће у Шпанији посејати семе за један лепши и праведнији свет, а оно што је сигурно, јесте то да им је Шпанија представљала револуционарну школу, која ће им помоћи да постану окосница партизанских бригада у Другом светском рату.

Што се тиче литературе и извора , њу можемо поделити по тематским целинама, од којих се овај рад и састоји. Што се тиче самог живота Драгољуба Јовановића, ту се издвајају биографско дело Надежде Јовановић „Живот за слободу без страха“ и аутобиографија самог Јовановића под наслов „Политичке успомене“, док што се тиче политичке каријере, пре свега периода који је тема овог рада издваја се „Земљорадничка левица у Србији 1927 – 1939 године“. Што се тиче самог Шпанског грађанског рата, ту се као основни приручник издваја The Spanish Civil War 1936 –

1939, од оксфордског професора Францеса Ланона. Што се тиче политике Краљевине Југославије према Шпанском грађанском рату, као основни извор је послужила богата архивска грађа Архива Југославије, као и „Извештаји британског посланства у Краљевини Југославији“, који бацају светло на ставове југословенских званичника, пре свега Милана Стојадиновића и кнеза Павла Карађорђевића, у разговорима са западним дипломатама. Што се тиче југословенских бораца у Шпанском грађанском рату, ту се издвајају биографија Благоја Нешковића ауторке Ене Мирковић, аутобиографија Гојка Николиша под насловом „Коријен, стабло, паветина“, где свакако посебно место заузима Николишево искуство у Шпанском грађанском рату, те „Идеје и покрети на Београдском универзитету“, где и поред фаворизовања студената марксистичке оријентације, можемо да се упознамо са климом која је владала на Београдском универзитету у доба Шпанског грађанског рата и шта је било оно што је утицало на студенте да оду у рат.

Што се тиче саме структуре рада он је подељен на неколико тематских целина, које углавном кореспондирају са хронолошким редоследом. Рад почиње са освртом на живот и поличку каријеру Драгољуба Јовановића, до његовог пута у Шпанију 1938. године, да би се затим приказали узроци и последице, као и све оно што је довело до самог рата, затим се обрађује политика Краљевине Југославије према Шпанском грађанском рату, где је приказно, да је и поред прокламоване неутралности, Југославија како је рат одмицао, развијала све ближе односе са националистичком владом, све до самог признања, даље се посебна пажња посветила југословенским борцима у Шпанском грађанском рату, где су приказани општи подаци и карактеристике везани за југословенске добровољце, са посебним освртом на судбине

Благоја Нешковића и Гојка Николиша у овом рату, те се долази до централне теме овог рада, коју представљају став Драгољуба о рату, његово путовање у саму Шпанију, те исказана солидарност за шпански народ, који се бори на страни републиканаца.

2. Живот и политичка каријера Драгољуба Јовановића до одласка у Шпанију 1938. године

Драгољуб Јовановић рођен је 8. априла 1895. године у Пироту, у породици Ставре Јовановића, власника ћилимарске радионице. Био је треће дете, чији су брат и сестра већ радили као кројачки радници. Његов отац Ставра, био је веома начитан човек за то време, који је своје знање радо делио и са својим суграђанима. Био је познат као марљив и штедљив човек, а тим вредностима је учио сву своју децу, укључујући и Драгољуба. Од мајке Таске, Драгољуб наслеђује доброту, храброст и спремност да увек помогне другима када се нађу у невољи. Јовановић је рођен у средини, која је дуго била под турском окупацијом (све до 1877. године) и у којој се осећао утицај различитих народа и њихових култура (Срба, Бугара, Турака, Грка, Цинцара, Јевреја и др.).¹ Иако пољопривреда и индустрија нису биле развијене, друштвени и политички живот у Пироту, био је веома богат. Врло брзо по ослобођењу од турске окупације, највећи политички утицај остварују Либерали, да би их убрзо заменили Радикали, а након поделе у Радикалној странци, најутуцајнији постају Самосталци.² Нестабилна политичка ситуација, лоши животни услови, те тежак положај радника, отварају простор за политичку агитацију социјалистима. 1905. године, социјалиста Милан Маринковић бива изабран за народног посланика у Пироту, а у целој Србији поред њега још једино Драгиша Лапчевић добија поверење од грађана да буде представник социјалиста у Народној скупштини, што довољно говори о расположењу које је владало у пиротском крају. Социјалисти такође, у

¹ Надежда Јовановић, *Живот за слободу без страха*, Институт за новију историју Србије, Београд 2000. године, стр. 29.

² Исто, стр. 30.

ово време спроводе веома активну политичку агитацију у пиротском крају, која се пре свега огледа у организацији штрајкова незадовољних радника и у борби за, пре свега праведније радно законодавство. Све ово утиче на младог Јовановића, који још у својим раним данима посећује социјалистичке манифестације, брзо престаје да верује у Бога, а такође и у контакту са разним културама и националностима, бива ослобођен сваког национализма, чиме се значајно разликује од својих вршњака.³ Рано се упознаје са делима Максима Горког, а своје ваннаставне активности углавном проводи дружећи се са занатлијским радницима, те рецитујући (а за рецитал је био посебно надарен) „револуционарне“ и социјалистичке песме, поготово на прославама Првог маја. И поред великог броја ваншколских активности, Јовановић није запостављао ни саму школу, те је био добар и успешан ђак. Мајка га је за успехе у основној школи награђивала слаткишима, чему се његов, иначе строги отац жестоко противио. И поред лоше материјалне ситуације у породици, на наговор учитеља, те обезбедивши финансијска средства помажући пиротским занатлијама, Јовановић продужава школовање и уписује гимназију. Јовановић и у гимназији наставља са својим политичким и друштвеним активизмом, те га још више унапређује, учешћем у радничким приредбама, те разноврсним дискусијама и расправама са другим ђацима социјалистима (о чланцима у новинама, часописима, рефератима, књигама којима су аутори значајни социјалисти и слично).⁴ Посебно јак утисак на Јовановића је оставио председник Социјалдемократске странке Драгиша Лапчевић, чије је новинске чланке Јовановић читао са посебном пажњом, те приликом његове посете Пироту и лично разговарао са Лапчевићем. Јовановића политичка активност се посебно испољава у периоду између 1910. и 1912. године, када се он посебно истиче међу

³ Надежда Јовановић, *Живот за слободу без страха*, Институт за новију историју Србије, Београд 2000. године, стр. 34.

⁴ Исто, стр. 35.-36.

гимназијалцима социјалистима, а посебну пажњу привлаче његове веома оштре критике национализма, милитаризма и школског система у Србији. 1912. године Јовановић завршава своје школовање у Пироту, те се крајем августа уписује у Другу београдску гимназију, живећи код старијег брата Димитрија. Другови у гимназији су га сматрали заосталим и примитивним Пироћанцем, а још један камен спотицања због кога Јовановић није нашао заједнички језик са својим школским друговима, јесте тај што су они махом били националисти.⁵ Сам Јовановић је ретко посећивао гимназијску наставу, проводећи време углавном у Социјалистичком дому, где је слушао предавања Димитрија Туцовића и осталих социјалистичких првака и дружећи са осталим ученицима и студентима социјалистичког опредељења. За време својих београдских дана, Драгољуб почиње посебно да се интересује за књижевност, пре свега за социјалну садржину књижевних дела, а посебно велики утицај на њега остварују књижевна дела Јована Скерлића, Антола Франса, Николаја Толстоја и Михаила Љермонтова.⁶ Објава Првог светског рата је Јовановића затекла у Пироту, одакле се, због тога што се породица нашла у оскудици, упитио у Скопље, како би радио као учитељ. Јовановић је мобилисан 1. 1. 1915. године, те се упутио у Пирот, како би се јавио у команду, но у родном граду сазнаје да је препоручен да буде учитељ у месту Радовишту на граници са Бугарском, како би одржао „морал становништва“. Јовановић није био задовољан животом у Радовишту и жарко је желео да ступи на фронт, али је неколико пута одбијен од стране војске.⁷ У октобру 1915. године, повлачењем српске војске са бугарске границе, школско и болничко особље, у којем се налазио и Јовановић, је започело евакуацију према граници са Албанијом, а Јовановић је

⁵ Надежда Јовановић, *Живот за слободу без страха*, Институт за новију историју Србије, Београд 2000. године, стр. 40.

⁶ Исто, стр. 42.

⁷ Исто, стр. 43.-44.

тражио да буде додељен француским јединицама као преводилац, што му је и услишено, а касније је послат у српски конзулат у Солуну. У Солуну је Јовановић обавештен, да ће заједно са многим другим српским младићима бити послат на школовање у Француску, а чекајући одлазак Јовановић се запослио у листу српског Министарства иностраних послова „Српски гласник“, где је до почетка августа и одласка у Атину (због чега је и прекинут рад у листу) објавио неколико врло запажених чланака.⁸ Половином септембра Јовановић стиже у француски град Марсељ, одакле ће се после неколико дана обрести у Паризу, одакле ће бити упућен у Клермон, ради студирања. Време проведено у Клермону је углавном користио како би даље усавршио своје знање, највише проучавајући дела из области као што су политика, географија и историја, а 8. новембра 1917. је добио диплому лисанијеа књижевности, серије историје и географије. 18. новембра 1917. године је отпутовао у Париз, где се на његову велику жалост, уместо на студије социологије, уписао на студије права, на шта га је упућивао политичар и професор Правног факултета у Београду Коста Кумануди, очекујући да ће се Јовановић придружити факултету по повратку у Београд.⁹ У Паризу Јовановић посећује предавања најеминентнијих француских научника и професора, активно прати француску и српску штампу, те заједно са другим српским студентима је активно укључен у рад комитета, који се бави решавањем проблема наших студената и избеглица.¹⁰ Био је јадан од иницијатора српског париског студентског удружења, које је ускоро постало југословенско, а сам Јовановић је постао и председник тог удружења, те био један од најактивнијих говорника у удружењу, држећи говоре углавном о политици, демократији, друштвеном животу и правима жена.

⁸ Надежда Јовановић, *Живот за слободу без страха*, Институт за новију историју Србије, Београд 2000. године, стр. 45.-47.

⁹ Исто, стр. 50.

¹⁰ Исто, стр. 50.-51.

Заједно са још неколико студената, Јовановић израђује текст предлога „Наш предлог рада“, који се углавном бави државним уређењем и уређењем друштвеног живота будуће заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца.¹¹ Према овом предлогу, нова држава ће бити „савремена демократија“, а мада се истичу, пре свега историјске и културолошке разлике између Срба, Хрвата и Словенаца, они се сматрају за „три дела једног истог народа“, а бројна друштвена питања попут вере, државне и локалне самоуправе, судства, школства и друго, остављена су без ауторовог мишљења о њима. У документу се оцртавају основне контуре будућег политичког деловања Драгољуба Јовановића : доследност демократији, политика која одговара савременим токовима, неоптерећеност национализмом и сл.¹² Од новембра 1918. до маја 1919. године је излазио „Гласник југословенске омладине“ лист југословенских студената у Француској, чији је уредник био Јовановић. У чланцима које је писао за овај лист, Јовановић се децидно и доследно залаже за „праву демократију“ и „прави социјализам“, те широке друштвене реформе, попут решења аграрног питања и смањења бирократије, те износи мишљење да је република „несумњиво најсавршенији начин владавине“. Априла 1919. године Јовановић губи француску стипендију, због жестоког противљења да Краљевина СХС при разграничењу са Бугарском добије срезове Цариброд (данашњи Димитровград), Белоградчик и Босилеград, што је наше посланство у Паризу оценило као „издају“, а Министарство просвете је затражило да се Јовановић врати у земљу.¹³ Истог месеца се Јовановић верио са својом вршњакињом Даном, са којом се 21. новембра 1920. године и венчао. У лето 1920. године, по завршеној другој години права на Сорбони, шаље молбу за запослење југословенском посланству у Паризу, које га

¹¹ Надежда Јовановић, *Живот за слободу без страха*, Институт за новију историју Србије, Београд 2000. године, стр. 53.

¹² Исто, стр. 56.

¹³ Исто, стр. 62.-63.

запошљава као чиновника са задатком да се „стара о повраћају у домовину југословенских исељеника који долазе из Америке“. Након ове дужности, Јовановић добија посао као писар при париском Просветном одељењу Министарства финансија, што је посао који ће обављати наредне четири године (од маја 1920. до јесени 1924.).¹⁴ Наредни период Драгољуб углавном проводи радећи на својој докторској тези, уз свестрану помоћ Слободана Јовановића и Косте Куманудија, активно пратећи политичке и друштвене догађаје у Краљевини СХС. 10. марта 1921. године у Београду, Јовановићу се родила ћерка Бојка, што представља најрадоснији догађај у његовом дотадашњем животу. Јовановић брани свој докторат 8. јула 1923. године у амфитатру Сорбоне, након чега изражава жељу да се врати у отаџбину, знајући да је на Правном факултету расписан конкурс за наставника економске политике, али је проблем за Јовановића представљало то што је конкурс завршавао јуна 1923. године.¹⁵ Боравак у Француској, Јовановић је искористио да успостави везе са бројним значајним личностима француског политичког и друштвеног живота, што ће бити пријатељства која ће трајати цео живот. По повратку у отаџбину, Јовановић коначно успева да се избори за место на Правном факултету, јер је 7. фебруара 1924. изабран за доцента поменуте високошколске установе.¹⁶ После веома интензивног и успешног рада на Универзитету, Јовановић је посебним указом од 5. маја 1926. године унапређен у звање ванредног професора. У периоду између 1923. и 1926. године, Јовановић објављује велики број чланака у научним и публицистичким часописима, обављајући веома широк број тема (улога жена у друштву, права радника, штетности алкохола и друго). Јовановић у својим чланицима не одступа од

¹⁴ Надежда Јовановић, *Живот за слободу без страха*, Институт за новију историју Србије, Београд 2000. године, стр. 63.

¹⁵ Исто, стр. 70.

¹⁶ Исто, стр. 73.

социјалистичких идеја, прилагођавајући их савременом добу и реалним потребама друштва. Такође, у својим чланцима жестоко критикује политичке елите нове државе, пре свега србијанске, због централизма, политиканства и немогућности да се договоре са другим политичким актерима у земљи.¹⁷ 1924. године је са групом младих интелектуалаца из разних крајева државе основао Друштво социјалних радника, на чијем је оснивању и окупљању младих људи у ту организацију радио практично од повратка у земљу, а сам Јовановић је изабран за секретара тог удружења. У наредним месецима, пошто се Друштво убрзано гасило, Јовановић заједно са Отокаром Кершованијем и групом врних интелектуалаца, почиње рад на формирању Групе за социјалну и културну акцију (СКА), а сам Јовановић је био аутор декларације новог удружења.¹⁸ Чланови организације су веома активни, објављују велики број чланака и организују велики број састанака, а њихов рад изазива подељена мишљења и велике критике у јавности, а у агитацији очекивано предњачи сам Јовановић, те 1. маја 1926. године покреће лист под насловом „Рад“.¹⁹ Лист је излазио до фебруара 1929. године, а издвајао се по жестокој критици режима владајуће Народне радикалне странке и налазио се на удару цензуре владајуће клике, а сам Јовановић се суочавао и са судским процесима. Још од 1924. године, Јовановић је улагао велике напоре, да Група СКА из друштвено – културне организације прерасте у политичку, али због противљења чланова СКА, а у првом реду Отокара Кершованија, до реализације овог плана никада није дошло, те јануара 1927. године, Јовановић доноси одлуку да приступи Савезу земљорадника, на шта је највећи утицај имао Милан Прибићевић. 22. фебруара 1927. године у хотелу „Клериц“ на Теразијама, одржан је

¹⁷ Надежда Јовановић, *Живот за слободу без страха*, Институт за новију историју Србије, Београд 2000. године, стр. 83.

¹⁸ Исто, стр. 93.

¹⁹ Исто, стр. 102.

Главни одбор Савеза земљорадника, на којем је део чланова Групе СКА (међу којима је био и Јовановић) и Милан Прибићевић примљени у странку.²⁰ Улазак Групе СКА, био је веома користан за Савез, пре свега због добрих веза чланова Групе са ХСС и земљорадничким вођама из других крајева Краљевине, а и сам Јовановић говори да је улазак у странку видео као добру прилику да створи један општи југословенски земљораднички покрет. Јовановићеви политички ставови, пре свега залагање за „аграрни социјализам“ и жеља за што тешњим повезивањем са хрватским сељацима, наишли су на негодовање већине чланова странке, али је због припреме за парламентарне изборе, сукоб морао бити, макар привремено остављен по страни. У агитацији за парламентарне избор, који су одржани 11. новембра 1927. године, Јовановић је обишао готово целу земљу, посећујући заједно са својим партијским друговима велики број места у ужој Србији, Косову, Војводини, Црној Гори, Босни и Херцеговини и Славонији.²¹ На овим изборима Савез земљорадника је остварио доста бољи резултат него на изборима 1925. године, пошто је освојио 30 хиљада гласова више, што му је донело 9 мандата у Народној скупштини, у односу на 4 освојена 1925, што је свакако у одређеној мери била заслуга и самог Драгољуба Јовановића. 13. децембра 1927. године у дом Јовановића је стигла принова, кћерка Дафне, те су се због проширења породице Јовановићи преселили у Професорску колонију, где је Јовановић остао да живи до краја живота. Исте године, преко Отокара Кершованија, Јовановић је добио позив да посети Совјетски Савез, поводом десете годишњице Октобарске револуције, но на препоруку Слободана Јовановића (који је страховао да би Драгољуб могао да изгуби посао на универзитету) Драгољуб је одбио тај позив, али је у „Раду“ објавио велики чланак, у којем је у

²⁰ Надежда Јовановић, *Живот за слободу без страха*, Институт за новију историју Србије, Београд 2000. године, стр. 123.

²¹ Исто, стр. 129.

суперлативима говорио о социјализму у Русији и бољшевицима, уз критику југословенским властима што су стале у фронт против „братске Русије“.²² 22. фебруара 1928. у званичном листу Савеза земљорадника под називом „Село“, објављена је одлука Главног одбора странке, у којој је изражено незадовољство писањем листа „Рад“, због чега је у поменутом листу, 1. марта 1928. у свом ауторском тексту Јовановић изразио своју пуну приврженост земљорадничком покрету. Све велике наде и очекивања, које је Јовановић претходних година неуморно изражавао у земљораднике, као да су почеле да се обистињују када је у Србији маја – јуна 1928. године дошло до појаве масовног сељачког покрета, а узрок је био презадуженост сељака. На сељачким зборовима устаника, Јовановић је један од најактивнијих говорника, који на зборовима позива устанике да пруже руку сељачкој браћи преко Дрине и Дунава, те да заједно крену према престоници, што је, очековано дочекано на „нож“ од стране режима и режимске штампе. Након атентата у Скупштини од 20. јуна 1928. године, Јовановић се у својим чланцима и јавним наступима жестоко обрушава на режим, као искључивог и јединог кривца за злочин у Скупштини, те одлази у Загреб са намером да говори на сахрани убијених Хрвата, али му је из страха од народне одмазде (због тога што је Србијанац) то онемогућено.²³ Смрт Стјепана Радића 8. августа 1928. године, дубоко и искрено је погодила Јовановића, а нередни месеци у Савезу земљорадника, за Драгољуба протичу веома турбулентно, што кулминацију доживљава на Осмом конгресу Савеза земљорадника, који је почео 29. септембра 1928. и где је готово дошло до расцепа у странци, када су се издвојиле две групе: група око Јовановића и

²² Надежда Јовановић, *Живот за слободу без страха*, Институт за новију историју Србије, Београд 2000. године, стр. 131.-132.

²³ Исто, стр. 141.-142.

конзервативци.²⁴ Конзервативци су Јовановића оптуживали да је комуниста и агент Москве и тражили његово искључење из странке, до чега ипак није дошло. Разочаран дешавањима у странци, Јовановић новембра 1928. одлази у Загреб, где покушава да се споразуме са новим вођом ХСС Влатком Мачеком, који му одговара да због догађаја из блиске прошлости није време за то, те да ће пуно времена протећи, пре него што се постигне договор са Србијанцима. Као што је познато, краљев манифест „Моје драгоме народу“ обзнањен у зору 6. јануара 1929. године, означио је увођење краљеве личне диктатуре. И поред тога што леви земљорадници нису благонаклоно гледали на ову одлуку, Јовановић у свом чланку у „Раду“, према сопственим речима „покушава да навуче дебелу јагњећу кожу“, не би ли спасио свој лист, али се после доношења новог Закона о штампи, прво нашао на удару лист „Рад“, који је забрањен фебруара 1929., а затим и сам Јовановић, који је одведен у Главњачу (популарни назив за затвор који је постојао до 1953. године на месту данашњег Хемијског факултета), а убрзо и изведен пред Државни суд за заштиту државе.²⁵ Јовановић је оптужен да је у својим говорима и чланцима позвао на рушење државног и друштвеног поретка, а такве оптужбе узнемириле су и универзитетске власти, но захваљујући својој убедљивој одбрани, Јовановић бива пуштен да се брани са слободе, те нормално наставља рад на факултету. Априла- маја исте године, Јовановић одлази у Загреб, где покушава да са првацима Селјачко – демократске коалиције нађе заједнички језик, ради удруженог деловања против режима, али од својих саговорника не добија подршку, сем Светозара Прибићевића, но он врло брзо бива интерниран у Брус, а током јуна – јула одржава два састанка са Робертом Ситоном – Вотсоном, о актуелној политичкој ситуацији у Југославији. Током боравка на слободи,

²⁴ Надежда Јовановић, *Живот за слободу без страха*, Институт за новију историју Србије, Београд 2000. године, стр. 145.-148.

²⁵ Исто, стр. 151.-153.

режим је наставио да прати Јовановићеве активности, те је он поново ухапшен 18. новембра, а на терет су му стављани сви његови јавни иступи против режима, но упркос полицијским доказима Јовановић је 22. новембра ослобођен. Прихвативши да за потребе истраживања Карнегијеве фондације утврди вишеструке последице рата у Србији, Драгољуб Јовановић одлучује да буде аутор књиге „Економске и друштвене последице рата у Србији“, која је изашла 1930. године на француском језику (у Србији је изашла тек 2018. године у издању „Службеног гласника“), док још један разлог због којег Јовановић одлучује да буде аутор књиге, јесте тај што је и он сам увиђао да се ни после десет година Србија „још није придигла, сломљена тугом и патњама, неспособна да у пуној некадашњој мери покаже ону политичку проницљивост и борбеност које су пре рата биле својствене њеном јавном животу“. Током лета, Јовановић се састао са Влатком Мачеком, који га је убеђивао, да Хрвати јесу за заједничку државу, али да траже „више него што су имали у Аустро – Угарској“, а Јовановић му тада први пут помиње могућност стварања Удружене опозиције.²⁶ Током јесени Јовановић наставља са својом жестоком агитацијом против режима, због чега ће поново завршити у затвору, а нечовечно поступање режима према Драгољубу је завршило и на страницама стране штампе, те му Милан Прибићевић нуди одлазак у Француску, где би основали канцеларију земљорадничке левице, што Јовановић одбија, јер сматра рад у политичкој емиграцији несврсисходним. Током 1931. и 1932. године, Јовановић је веома активан на пољу науке, где објављује велики број критика, расправа и чланака, али не запоставља ни политичку борбу, поготово критику режима, због чега му је министар просвете забранио одржавање конференција и зборов са истомишљеницима. 1932. године Јовановић саставља програмски документ под називом

²⁶ Надежда Јовановић, *Живот за слободу без страха*, Институт за новију историју Србије, Београд 2000. године, стр. 162.-163.

„Задаци нове власти“, те га током лета презентује великом броју значајних политичких личности Југославије, попут Јанка Барићевића и Влатка Мачека из ХСС (Мачек му је рекао да се не слаже са економским делом документа, јер му делује „социјалистички“), председника Савеза земљорадника Јоце Јовановића, Слободана Јовановића и Антона Корошеца из СЛС.²⁷ 10 маја 1932. Јовановић је приведен у Крагујевцу и спроведен у Београд, због своје неуморне делатности против режима и пре свега због документа „Шта нас кошта свађа са Хрватима“ (у којем се критикује србијанска превласт и лош положај Хрвата у држави, а његови сарадници у истом документу жестоко критикују и краља Александра), а Јовановићево хапшење поново изазива велику пажњу страних медија, као уосталом и сам судски процес, који је отпочео 27. септембра 1932. године. Драгољуб Јовановић је заједно са неколико својих сарадника осуђен на затворску казну (у различитом временском трајању) и послати су на издржавање казне у казнионици у Сремској Митровици, где је Јовановић успоставио ближе везе са хрватским затвореницима, а нешто пре тога, 30. октобра 1932. одлуком Ректората Београдског универзитета, Јовановић је разрешен дужности професора.²⁸ Време које Јовановић проводи у затвору, карактерише појачано деловање опозиције, које се најбоље огледа у доношењу Загребачких и Љубљанских пунктација, на шта режим одговара хапшењем Мачека и интернирањем словеначких клериканаца, а кратак период, који је током маја 1933. године провео на слободи, Јовановић је искористио за добијање адвокатске лиценце, због тешке материјалне ситуације у којој се налазила његова породица. Убрзо после новог хапшења, 14. јуна 1933. године је интерниран у Тутин, где је остао до 16. октобра исте године, што је поново привукло пажњу јавности у иностранству, док је Јовановић боравак

²⁷ Надежда Јовановић, *Живот за слободу без страха*, Институт за новију историју Србије, Београд 2000. године, стр. 173.-174.

²⁸ Исто, стр. 183.-186.

у Тутину искористио за унапређење свог научног рада. Почетком 1934. године, на молбу Милана Грола, Јовановић пише приказ биографије Карла Маркса, под називом „Беде и победе Карла Маркса“, у којем велича Маркса као „интелектуалног горостаса новије Европе“ и хвали Марксов „Капитал“, али и истовремено критикује ортодоксне марксисте, због тога што „не дају да се дирне у њихово божанство“, а сам приказ изазива веома оштре критике дела јавности.²⁹ Наставак Јовановићеве антирежимске борбе, је довео до новог хапшења 10. марта 1934., након чега је поново интерниран у Тутин, а следећи период карактерише терор и хапшење великог броја левих земљорадника. За време интернације, Јовановић врши врло интензивну преписку са својим сарадницима, а не запоставља ни научни рад, те се штампа његова збирка под називом „Нови Антеј“, која наилази на оштру критику КПЈ и пре свега њихвог члана руководства Благоја Паровића.³⁰ Вест о убиству краља Александра 8. октобра 1934. године буди наду у скоро избављење, међутим 16. октобра Јовановићу бива забрањено да пише писма, а ускоро због избијања епидемије у Тутину, Јовановић бива пребачен у Сјеницу. Драгољуб Јовановић је коначно на слободу пуштен 9. јануара 1935. године, након чега је одмах почео да агитује за заједнички наступ опозиције на изборима, те да вођа овакве Удружене опозиције буде лидер ХСС, Влатко Мачек.³¹ Разговоре је Јовановић, прво обавио са Миланом Гавриловићем, једним од првака Савеза земљорадника и Љубом Давидовићем, шефом Демократске странке које је, чини се (нешто теже Давидовића) убедио да прихвате Мачека за носиоца заједничке листе, након чега је Јовановић отишао у Загреб, где је разговарао са Вечеславом Вилдером и Влатком Мачеком. Након што је Јовановић

²⁹ Надежда Јовановић, *Живот за слободу без страха*, Институт за новију историју Србије, Београд 2000. године, стр. 193.-194.

³⁰ Исто, стр. 196.-197.

³¹ Исто, стр. 202.

хрватском сељачком вођи изнео свој предлог, Мачек му је одговорио да је он изузетно скептичан по питању изласка на изборе, због постојаћег изборног закона и стога што он не може да се обавезе на признање државног јединства.³² Док се растајао са Мачеком, Јовановић је био убеђен да није успео да убеди хрватског вођу у своје намере, али је 8. фебруара обавештен од Богољуба Братића, да је Мачек предлог Србијанаца прихватио као „личну почаст“. Избори су расписани за 5. мај 1935. године, а Јовановић је изборну агитацију у свом пиротском срезу, започео и пре него што је Савез земљорадника 24. фебруара донео одлуку да отпочне са агитацијом за листу Влатка Мачека. И поред тога, што су га за време изборне кампање власти константно онемогућавале у својој изборној агитацији, Драгољуб Јовановић је изабран за народног посланика у нишавском срезу освојивши два пута више гласова од кандидата којег је предложила владина листа и мада није успео да оствари значајнији резултат у чачанском и вршачком срезу, добар изборни резултат у нишавском је успео да учврсти углед Драгољуба Јовановића у Савезу земљорадника.³³ Врло брзо после избора, вођство СДК у Загребу доноси одлуку о апстиненцији рада Народне скупштине, док се србијанска опозиција колебала око става да подржи овакву одлуку, Драгољуб сматра овакав став као погрешан политички потез, но на крају и он сам се придружује одлуци о бојкоту Народне скупштине. У наредном периоду, Јовановић говори о потреби да се у Србији створи један моћан земљораднички покрет, који би се касније ујединио са Хрватском сељачком странком, због чега он од стране србијанске опозиције бива оптужен да је „Мачеков човек“, иако су у Загребу, готово сви његови предлози дочекивани хладно и резервисано.³⁴ Наредних месеци, Јовановић се

³² Надежда Јовановић, *Живот за слободу без страха*, Институт за новију историју Србије, Београд 2000. године, стр. 203.-204.

³³ Исто, стр. 205.

³⁴ Исто, стр. 207.-208.

налази на жестом удару режимских листова, који га оптужују да је демагог и комуниста, а посебно истичу било какво неслагање између Јовановића и осталих вођа Удружене опозиције. Јовановићеви иступи, су заиста и наилазили на оштре осуде лидера Удружене опозиције, пре свега земљорадника Јоце Јовановића и демократе Љубе Давидовића, иако сам Јовановић никада није било шта лоше изрекао њима двојици, или упутио било какав лош гест. Од средине 1935. године комунисти настоје да се повежу са великим бројем политичких организација и појединаца сличне политичке оријентације, у шта свакако спадају и леви земљорадници и Драгољуб Јовановић, од кога наилазе на топао пријем за ову своју идеју.³⁵ Комунисти покушавају да ставе Јовановића, као и његову групу под свој политички утицај, чему се Драгољуб одлучно противи, те да одвоје поједине чланове од Јовановића и његове групе и приме их у чланство КПЈ, но и поред тога Јовановић и комунисти заједно иступају на зборовима и другим политичким манифестацијама. Сарадњу са комунистима, представници Удружене опозиције, а пре свега ХСС и хрватски клериканци користе за жестоке нападе на Јовановића, те поред ранијих напада комуниста Јовановић се налазио у веома тешкој ситуацији, но све то га није омело да још јаче настави са политичком борбом и агитацијом. Током 1936. године, Јовановић наставља са још жешћом агитацијом на уједињењу свих демократских снага у Народни фронт, што доводи до Прве народнофронтовске конференције, која се одржала у Јовановићевом стану 13. јуна 1936. године, а пре тога Јовановић обезбеђује подршку социјалдемократе Недељка Дивца и републиканца Јаше Продановића за сарадњу са комунистима.³⁶ Према извештају неиндентификоване личности, Драгољуб Јовановић је у свом реферату критиковао нејединство Удружене опозиције, истовремено примивши са одушевљењем идеју

³⁵ Надежда Јовановић, *Живот за слободу без страха*, Институт за новију историју Србије, Београд 2000. године, стр. 217.

³⁶ Исто, стр. 223.

комуниста, да се од свих левичарских елемената образује Народни фронт, док се у извештају његовог бившег ученика Мирка Томића, који је упутио ЦК КПЈ у Бечу, критикује Јовановић због тога што није напустио Савез земљорадника и због тога што лавира између комуниста и других странака. После одржане конференције, Јовановић путује у Хрватску и Словенију, где разговара са разним политичарима о потреби стварања Народног фронта, а посебно је био конструктиван састанак са низом словеначких левичара, док је у Љубљани „кумовао“ формирању удружења неколико демократских словеначких група под називом Људска фронта.³⁷ У наредним данима и месецима Јовановић учествује на две конференције Народног фронта у Београду, те путује по Црној Гори, Македонији и Далмацији, а заједно са Миодрагом Милетићем припрема нацрт програма Народног фронта и док га режимска штампа оптужује за подаништво и потчињавање Хрватима и комунистима, дотле га комунисти оптужују за подривање јединства опозиције. За разлику од већине странака Удружене опозиције, које нису придавале значај општинским изборима, који су требали да се одрже између септембра – новембра 1936. године, Драгољуб Јовановић и леви земљорадници виде ове изборе као нову прилику за борбу против режима, те независно од Савеза земљорадника и Удружене опозиције агитују међу народом, истовремено не запостављајући ни заједничке опозиционе зборове. Крајем 1936. и почетком 1937., натписима режимске и реакционе штампе, се придружује и штампа десних земљорадника, која га заједно са осталима оптужује за спрегу са комунистима, те разорачан свим догађајима који су се десили претходних месеци унутар Удружене опозиције, Јовановић одлази у Загреб где разговара са Мачеком, где му Мачек саопштава да он „осећа леве земљораднике као најсигурније

³⁷ Надежда Јовановић, *Живот за слободу без страха*, Институт за новију историју Србије, Београд 2000. године, стр. 224.

савезнике“, али да не одобрава њихове акције, а Мачекови захтеви да Врбавска и Дравска бановина морају припасти Хрватској, те да Срби морају „испунити захтеве Хрватске“, додатно растужују Јовановића, јер у њима види национализам и покушај да се бановине одвоје од Југославије.³⁸ 8. марта 1937. године у Швајцарској је преминуо Милан Прибићевић, који је и више од читаве деценије био изузетно близак пријатељ са Јовановићем, иако га је непосредно пред смрт критиковао због „подаништва и потчињавања Загребу“. На сахрани, на којој и поред тога што је Прибићевић био члан Главног одбора Савеза земљорадника, није био присутан део вођства странке, Јовановић је прочитао тзв. „Политички тестамент“ Милана Прибићевића, у којем је Јовановић истакао социјалистичко опредељење Прибићевића, његово југословенство и славенофилство, жељу за уједињењем са Бугарима и тражењем ослонаца у Русији, те потребом да се код Срба створи јак сељачки покрет, који би остварио савезништво са хрватским сељачким покретом и решио питање државног уређења.³⁹ Убрзо по сахрани, Јовановић се још једном налазио на мети штампе, која је тврдила да је говор на сахрани дело самог Драгољуба, а не тестамент Прибићевића, а нападе је донекле успела да ублажи Прибићевићева супруга Ружа, која је листу „Време“ објаснила да су то последње Миланове речи, које је потом она сама пренела Адаму Прибићевићу и Драгољубу Јовановићу. Средином 1937. године, демократе и земљорадници излазе са готово усаглашеним предлозима решавања питања државног уређења, где се као основна потреба истиче начело народног суверенитета, тј. преношење ауторитета државе на народ, а иако је имао одређене примедбе на ове предлоге, Јовановић се у начелу сложио са њима, а отприлике у исто то време се заоштрава и криза око Конкордата, у којој Јовановић остаје по страни и не учествује у

³⁸ Надежда Јовановић, *Живот за слободу без страха*, Институт за новију историју Србије, Београд 2000. године, стр. 233.-235.

³⁹ Исто, стр. 237.-238.

демонстрацијама, како је сам навео због тога што није хтео да „прави друштво лажним поповима и ловцима на сензације“, као и због тога што је сматрао да је рушење Конкордата усмерено против Хрвата у целини. Септембра 1937. године, Јовановић одлази у Праг због смрти председника Чехословачке Томаша Масарика, кога је сматрао „великим председником, оцем модерне Чехословачке и неупоредивим учитељем енергије мудрости“, а у престоници тадашње Чехословачке се сусрео са Хинком Кризманом и Робертом Ситоном Вотсоном, али није успео да добије пријем код председника владе.⁴⁰ Из Прага је отпутовао у Минхен, где је присуствовао манифестацијама нациста, одакле после свега неколико дана одлази у Париз, град своје младости, где је између осталог посетио Међународну изложбу и састао се са Леоном Блумом и Сретеном Жујовићем. Док је Јовановић боравио у иностранству, 8. октобра 1937. године потписан је Споразум између вођства Удружене опозиције и Сељачко – демократске коалиције, који представља компромис између српског и хрватског дела опозиције, чији су најеминентнији представници Влатко Мачек из СДК, те Аца Станојевић, Љубомир Давидовић и Јоца Јовановић из Удружене опозиције.⁴¹ Споразумом је предвиђен долазак на власт „народне владе“, састављене од свих политичких странака, које уживају одређено поверење у народу, која би прогласила привремени закон, који би укинуо Октроисани устав, након чега би Уставотворна скупштина, изабрана већинском вољом грађана Југославије донела нови Устав.⁴² С обзиром на то да се налазио у иностранству, Јовановић није могао одмах да реагује на потписани споразум, али убрзо земљорадничка левица и он сам свесрдно поздрављају споразум, а на састанку од 28. новембра 1937. године, доносе декларацију,

⁴⁰ Надежда Јовановић, *Живот за слободу без страха*, Институт за новију историју Србије, Београд 2000. године, стр. 247.-248.

⁴¹ Исто, стр. 249.

⁴² Исто, стр. 249.-250.

где се као главна вредност споразума, истиче то што је Хрватима дата гаранција да у „српском народу могу наћи савезника“, да је споразум почетак „новог доба“, те се тражи нови спољнополитички курс, тј. „савез са демократким снагама Европе и света и са Русијом“. Од самог почетка владе Милана Стојадиновића, Јовановић се истиче као један од највећих критичара његове, пре свега спољне политике, а као главне тачке Драгољубове критике се истичу непризнавање Совјетског Савеза, све веће приближавање Хитлеровој Немачкој, непостојање добросуседских односа са Бугарском, а ситуацију не мења ни споразум између Југославије и Бугарске склопљен 24. јануара 1937. године, јер Јовановић сматра да га је реакциони режим у Софији потписао по наговору Хитлерове Немачке и Мусолинијеве Италије.⁴³

⁴³ Надежда Јовановић, *Живот за слободу без страха*, Институт за новију историју Србије, Београд 2000. године, стр. 253.-255.

3. Узроци и позадина Шпанског грађанског рата

Узроци Шпанског грађанског рата датирају још од друге половине 19. века, када се богати земљопоседници, звани латифундиоси, поседовали највише моћи, у друштву заснованом на олигархији земљопоседника. 1868. године долази до свргавања владајуће куће Бурбона и доласка на власт куће Савоја, која ће на истој остати свега до 1873. године, када ће је заменити краткотрајна Прва шпанска република, која ће потрајати само до децембра 1874. године., када ће доћи до рестаурације Бурбона. Убрзо по рестаурацији долази до појаве опозиције монархији, а Алехандро Лероукс доводи до појаве и развоја републиканизма у сиромашној Каталонији. После Првог светског рата, индустријски радници и војници, делују заједничким снагама у нади да ће оборити централну владу у Мадриду, али нису били успешни у својој замисли. Војни пуч из 1923. године на власт је довео Мигела Примо де Риверу, који је Шпанијом као војни диктатор владао до 1930. године.⁴⁴ С обзиром на све већу непопуларност монархије, краљ Алфонсо XIII је одлучио да абдицира, што ће довести до стварања Друге шпанске републике, која ће опстати до краја Шпанског грађанског рата. Револуционарни комитет, на чијем се челу налазио Никето Алкала-Замора, је постао привремена влада, са Замором као председником и шефом државе. Избори који су одржани у јуну 1931. године су показали да нове власти имају подршку у свим слојевима шпанског друштва, те су републиканци и социјалсти освојили велику већину гласова.⁴⁵ У децембру је усвојен нови демократски, реформски и либерални устав, који је довео до тога да се тврдо крило католичких верника разочарало у коалициону владу. Мануел Азања је октобра 1931. године формирао мањинску владу, а након неуспешног пуча који је августа 1932. извео генерал Хозе Сањуро, десница односи победу

⁴⁴ Lannon Frances, *The Spanish Civi War 1936. – 1939.*, Osprey, Oxford, 2002. године, стр. 13.

⁴⁵ Исто, стр. 13.

на изборима 1933.⁴⁶ Наредне две године у шпанској историји, остаће упамћене под називом „две црне године“, јер ће догађаји из тог периода довести Шпанију на ивицу грађанског рата. Алехандро Лероукс, вођа републиканаца је формирао владу са конзервативним католицима, поништивши све важне промене донесене за време претходне администрације и давши амнестију генералу Хозеу Сањуру. Ово је довело до радикализације и левице и деснице јер су се неки монархисти придружили фашистичким фалангистима, а социјалисти образују револуционарни комитет и обучавају омладину у тајности. Долази до отвореног насиља на улицама шпанских градова, чак две владе бивају оборене у последњим месецима 1934. године, а ситуација се привремено стабилизује када се формира Народни фронт, који односи победу на изборима 1936., што доводи Азању на чело мањинске владе, а у априлу 1936. на председничку функцију уместо Заморе, али су сви ти напори показали као недовољни, јер је нови премијер Касарес остао глуп на претње војног пуча, који се и десио јула 1936., чиме је и почео Шпански грађански рат.⁴⁷

26. априла 1937. године немачка и италијанска авијација обасуле су бомбама баскијски град Гернику на северу Шпаније. Композиција Пабла Пикаса је у форми политичке поруке слике снажног протеста против окрутности и тираније.

⁴⁶ Lannon Frances, *The Spanish Civi War 1936. – 1939.*, Osprey, Oxford, 2002. године, стр. 20.

⁴⁷ Исто, стр. 22-26..

4. Политика Краљевине Југославије према Шпанском грађанском рату до одласка Драгољуба Јовановића у Шпанију

Процес зближавања Југославије и Шпаније почеће крајем двадестих година, тачније 1929. године, али ће он бити нагло прекинут 1931. године, када буде оборена монархија и проглашена Друга шпанска република, а нова влада почне са спровођењем радикалних реформи и антиклерикалне политике, чему се конзервативни режим у Југославији жестоко противио. Југословеска штампа ће помно пратити даља дешавања у Шпанији, те ће са посебном забринутости извештавати након победе деснице на изборима 1933, оцењујући ситуацију као „веома драматичну“, што ће довести до реакције шпанског посланика у Београду маја 1934., који је покушавао да увери јавност да ће се ситуација убрзо консолидовати, но будући догађаји ће само демантовати његове тврдње.⁴⁸ Доласком Милана Стојадиновића на место председника владе јуна 1935. године, долази до све активније спољне политике, а тако и жеље да се побошају односи са Шпанијом, те ће се резултати такве политике најбоље огледати у обнови посланства у Мадриду новембра 1935. године и потписивању трговинског уговора 15. маја 1936. године, мада су шпанска јавност и привредници показали поприличну индиферентност према покушајима Југославије, да се оствари што ближа сарадња. Намерама да се између две земље оствари што приснија сарадња, као основна препрека је стајала нестабилна политичка ситуација у Шпанији, иако је после избора одржаних у фебруару 1936. године., на којима су тријумф остварили „Народни фронт“ и Мануел Азања (на чију победу југословенска штампа реагује поприлично неутрално, мада се истиче страх од совјетизације и извештава се о

⁴⁸ Архив Југославије, Централни пресбиро Председништва Министарског савета Краљевине Југославије (38)

негативном реаговању тржишта и финансијских институција), дошло до привременог смиривања ситуације, разбуктали политички пожар се никако није могао угасити.⁴⁹ Врло брзо по победи Народног фронта, у садејству генерала и појединих десничарских политичара, долази до припрема на побуну и мада су гласине о побуни стизале и до републиканских влада, оне нису на њих адекватно реаговале (мада је генерал Франко „премештен“ на Канарска острва), те 17. јула 1936. године избија војна побуна. Побуњеници односе тријумф над републиканским снагама на Канарским острвима, шпанском Мароку, Андалузији, Екстремадури, Кастиљи и Леону, док трпе поразе у Мадриду, Кастиљи, Баскији, Валенсији и Каталонији, док убрзо по погибији генерала Санруха, на чело побуне долази генерал Франсиско Франко.⁵⁰ Вести о догађајима у Шпанији, стижу и до Југославије, чија штампа на вести о сукобу реагује неутрално, не придавајући му значај, сматрајући сукоб тек једним у низу конфликта, који су се дешавали у Шпанији тог времена. Југословенска влада, баш као и њена штампа, на догађаје у Шпанији реагује неутрално, сматрајући републиканску владу легитимним представником Шпаније, одлучивши да прихвати француски предлог о немешању у рату у Шпанији и да учествује у раду Комитета за немешање у Лондону, те 23. августа 1936. године као свог представника у Комитет делегира Славка Грујића.⁵¹ Дан раније, 22. августа у разговору са француским послаником, председник владе Милан Стојадиновић га обавештава, да је наша земља спремна да забрани извоз или транзит оружја, муниције и ратног материјала у Шпанију, док нешто касније у разговоре са британским послаником и поред изражене равнодушности за догађаје у Шпанији, Стојадиновић изражава

⁴⁹ Архив Југославије, Посланство Краљевине Југославије у Шпанији – Мадрид (384), Посланство у Мадриду Милану Стојадиновићу

⁵⁰ Lannon Frances, *The Spanish Civi War 1936. – 1939.*, Osprey, Oxford, 2002. године, стр. 25.-26.

⁵¹ Архив Југославије, Министарство иностраних послова Краљевине Југославије (334)

забринутост, да би у случају победе националиста дошло до превласти Италије у западном Средоземљу, док би у случају победе републиканаца у Шпанији највероватније био успостављен комунистички поредак, а кнез Павле такође као и Стојадиновић дели исте бојазни у случају сценарија у којем би републиканци однели победу.⁵² Оно што је у првим месецима рата свакако представљало највећи изазов прокламованој неутралности Југославије, представљао је ангажман око 1700 југословенских грађана на страни републике у оквиру Интернационалних бригада. Оно што је додатно појачавало забринутост југословенских власти, било је негативно искуство из комунистичке револуције у Мађарској из 1919. године, којој значајну подршку пружају југословенски комунисти, а званичне југословенске власти активно суделују у њеном гушењу, те пристигле вести из Шпаније, о одличном положају који југословенски борци уживају код републиканских власти, као и то да и они борци који у Шпанију нису пристигли као комунисти, у међувремену су то постали, што узнемирује „духове“ код куће и ствара страх од комунистичке „пете колоне“ у Југославији. Стога, југословенске власти предузимају све кораке неопходне како се наша неутралност ни на који начин не би довела у питање, те се фебруара 1937. године доноси званична одлука да се забрани држављанима Краљевине Југославије да добровољно одлазе у грађански рат и учествују у њему, унутрашњи органи воде прецизну евиденцију југословенских бораца који су се већ налазили у Шпанији, а хапсе се они који бивају ухваћени при покушају да оду у рат, забрањене су манифестације попут „Шпанске недеље“, а групи баскијских црквених великодостојника је забрањено да одрже предавање о узроцима Шпанског грађанског рата

⁵² Живко Аврамовски, *Британци о Краљевини Југославији: годишњи извештаји Британског посланства у Београду 1921. – 1938. књ. 2 (1931. – 1938.)*, Архив Југославије, Београд 1986. године, стр. 446.

из републиканске перспективе у Љубљани, а такође Југославија је била принуђена да упути званичну реакцију према трећој земљи, јер је оцењено да је Праг регрутни центар за југословенске комунисте у егзилу, одакле се они шаљу у Шпанију и упућен је апел властима Чехословачке да се са тим мора престати.⁵³ Све наведено изазива револт у самој републиканској Шпанији, где се преносе вести о репресији која влада над републиканским присталицама у Југославији, а све ово постепено доводи до промене односе југословенских државних органа према републиканској Шпанији. Окидач промена расположења Југославије према републиканцима, било је само југословенско посланство у Мадриду, које крајем 1937. године у Југославију подноси извештаје о „большевизацији“ републиканске Шпаније, чије су главно обележје манифестације посвећене СССР, попут прославе 20. година од Октобарске револуције и Мадрида окићенога сликама Лењина, Стаљина и комунистичким заставама, подвлачећи наводни комунистички карактер републиканаца, а све кулминира годину дана касније, када се републиканске власти отворено називају „анархокомунистичким“.⁵⁴ Као најважнији фактор промене гледишта Краљевине Југославије на ситуацију у Шпанији, са јесени 1937. године, можемо пре све означити промене гледишта великих сила према странама у рату, јер су већ током 1936. Немачка и Италија признале националисте, да би потом почетком 1937. године њихов пример следили Ватикан и Јапан, док се са друге стране нашим званичницима чинило да Француска и Велика Британија нису спремне да се због републиканске Шпаније упусте у отворени сукоб са Немачком и Италијом, посебно због иступа британских дипломата и званичника, укључујући и британског шефа дипломатија Ентонија Идна, који током

⁵³ Архив Југославије, Југословенски добровољци у Шпанском грађанском рату (724)

⁵⁴ Архив Југославије, Посланство Краљевине Југославије у Шпанији – Мадрид (384), Посланство у Мадриду Министарству иностраних послова

октобра – новембра 1937. године, у јавности отворено иступају са намером да признају Франка, а 11. новембра су публиковани комуникеји обе владе о међусобној размени агената, због чега републиканска влада упућује оштар протест министру спољних послова Идну. Оно што је свакако индикативно јесте подтак да је Југославија успоставила „неформалне“ односе са националистима још у марту 1937., када је путем југословенских представништава у Риму и Берлину денуцирана тајна републиканска операција куповине оружја у Југославији, а априла 1937. у најстрожијој тајности је лицима са пасошима националистичке Шпаније дозвољено путовање у Југославију, док је први пут у званичној дипломатској кореспонденцији са Чехословачком, наговештена могућност нашег признања Франка као зараћене стране, „ако се са тим сложе велике силе“.⁵⁵ Оно што је такође веома важно напоменути, јесте то да су националисти, за разлику од републиканаца имали веома разгранату обавештајну мрежу на Балкану, чији су се центри налазили у Анкари и Букурешту, док је Београду обавештајни рад за републиканце обављао белоруски емигрант Камењев, који успоставља званичне контакте са југословенским званичницима 10. октобра 1937. Управо ће Камењев бити најзаслужнији за то што ће југословенска страна убрзо затражити дозволу да пошаље једног трговачког представника код националиста у Шпанију, иако су франкисти захтевали да особа послата од стране Југославије има пуна дипломатска овлашћења, а не да буде само трговачки представник. Педро Прат, незванични агент националиста у Румунији, саветују Франкову владу да прихвати оваквог југословенског представника као компромисно решење и да се не инзистира на брзоплетим решењима, јер ће према његовом мишљењу, уколико се пристане на југословенски предлог, бити потребно само три месеца да југословенска влада и званично призна Франка, те да је Југославија кључна у обезбеђивању признања

⁵⁵ Архив Југославије, Министарство иностраних послова Краљевине Југославије (334)

националистичке владе од стране званичне Анкаре и Букурешта. До коначног решења овог питања долази 27. новембра 1937. године, када југословенска страна упућује захтев да њен незванични дипломатски представник код националиста буде капетан фрегате Хрват Божидар Мажуранић, иначе рођени брат књижевнице Иване Брлић Мажуранић и председника Сената Желимира Мажуранића и унук хрватског бана Ивана Мажуранића, који је од раније био познат као симпатизер франкиста, што је и њима самима било познато, док у страној штампи Мажуранићева мисија изазива опречне реакције, дотле Мажуранић стиже у Сан Себастијан почетком јанура 1938., где га шеф дипломатског кабинета генерала Франка, Хозе Сангронис дочекује са великим симптијама, те хвали одважност Југославије због тога што се прва на Балкану одлучила за овакав потез, док сам Мажуранић од стране националиста бива третиран као дипломатски представник са пуним привилегијама. Са друге стране и поред великих напора које су улагали, националистима није полазило за руком да именују свог представника у Југославији, уздајући се да ће на то место доћи Педро Прат, раније помињани агент франкиста у Букурешту, међутим те наводе убрзо демантује изјава југословенског посланика у Румунији, нашег великог писца, песника и дипломате Јована Дучића, који и поред тога што изражава отворене симпатије за националисте, саопштава да Југославија неће де факто признати Франка и успоставити дипломатске односе, већ да је само послала свог трговачког представника. Док се у својим спољнополитичким активностима, републиканци пре свега ослањају на Чехословачку, надајући се њеном већем ангажману против утицаја Немачке и Италије, те да више агитује за републиканске снаге у оквиру Мале Антанте, за то време националисти се уздају у састанак чланица Балканског пакта у Анкари фебруара 1938. године, јер се надају да ће све потписнице Балканског споразума донети одлуку о де факто признању

националистичке Шпаније, а најјачу карту у рукама им управо дају сами републиканци, када током упада у турско посланство у Мадриду хапсе неколико Шпанаца који су тражили азил, што доводи до покушаја франкиста да уз помоћ Немачке и Италије, изврше колективни притисак на земље чланице пакта да једнострано раскину дипломатске односе са републиканцима, међутим и од званичног Београда и од званичне Анкара добијају исти одговор, да до прекида односа неће доћи и да ће се о свим даљим корацима дискутовати на самом састанку земаља чланица Балканског пакта. Иако је на састанку Балканског споразума, Турска упутила захтев за колективним извињењем чланицама пакта од стране републиканаца због инцидента, што је републиканска Шпанија и прихватила да учини, на састанку је ипак дошло до признања владе генерала Франка од стране потписница споразума, што је довело до тога да већ 28. фебруара 1938. године амбасадор франкиста тражи дозволу да у Београд дође каријерни дипломата дон Едуардо Гарсија Комин као представник националиста, што је и поред промптог одобрења реализовано тек пет месеци касније.

5. Југословенски борци у Шпанском грађанском рату до одласка Драгољуба Јовановића у Шпанију

У Шпанском грађанском рату на страни републиканаске Шпаније је учествовало око 1700 Југословена (постоје подаци да тачан број Југословена износи 1664). Такође, у Шпанском грађанском рату је један број Југословена учествовао на страни националиста, који се у доступним изворима означавају као „скитнице“, „пустолови“ и „Павелићевци“ (део ових последњих одлази у рат под утицајем Ватикана и саме Римокатоличке цркве у Шпанији који рат оцењују као „крсташки у борби против безбожног комунизма“) и не постоје прецизни подаци о броју бораца, но оно што је сигурно јесте да тај број није био значајан и да они нису играли значајну улогу у самом рату. Југословенски борци који су се борили на републиканској страни, били су део Интернационалних бригада (највећи део наших бораца се борио у батаљону „Димитров“, заједно са грчким и бугарским добровољцима, који је издавао лист „Димитровац“ и у батаљону „Ђуро Ђаковић“, која је била састављена искључиво од југословенских бораца) и ратовали су у Каробањи, код Брунете, Сарагосе, у Арагону, Теруелу, Марбељи, Сан Матеу, код Мадрида (битка за Мадрид из новембра 1936. ће представљати својеврсно „ватрено крштење“ за многе југословенске интербригадисте) и на многим другим бојиштима широм Шпаније, док је око 700 њих погинуло.⁵⁶ Као националну припадност наводили су да су Срби, Хрвати, Словенци, Југословени, Македонци, Црногорци, док део бораца није навео своју националну припадност, многи од њих играће важну улогу у политичком и друштвеном животу Социјалистичке Федеративне Републике Југославије све до краја њеног

⁵⁶ Архив Југославије, Југословенски добровољци у Шпанском грађанском рату (724)

постојања.⁵⁷ Југословенски добровољци који су долазили из иностранства били су углавном политички емигранти и студенти, који су дошли (они за које имамо податке) из 23 различите државе, а највећи број бораца је дошао из саме Краљевине Југославије (421), Француске (420, углавном студенти и они који су дошли након Светске изложбе у Паризу), Белгије (191), Совјетског Савеза (84), Канаде (83), САД (57), Чехословачке (43, углавном прашки студенти), из Аргентине, Француског Алжира, Аустрије и многих других земаља света, док за део бораца није познато одакле су дошли. За око 71% бораца је позната година доласка у Шпанију, и то 1937. стиже 38% бораца, 1936. 28%, а 1938. свега око 5% бораца, док за око 29% нема података, а што се тиче њихове старосне структуре, за 78% бораца је позната старосна структура и то већина бораца је била рођена између 1900. и 1914. године (преко 50%), док је већина бораца рођена пре 1900. године наведена као официрски кадар, (део старијих је имао искуство ратовања из Великог рата и грађанског рата у Русији) дотле су они рођени после 1914. године, углавном навођени као студенти.⁵⁸ Што се тиче партијске припадности она нам је позната за око 1040 бораца, а сама је структура је таква да је највише комуниста (561, који су готово сви већ били чланови КПЈ), затим социјалдемократи (10), чланови ХСС (8), анархисти (4) те ванстраначки (457, од који је део навео да су „демократе“ и „антифашисти“), док за преко 150 бораца политичка припадност није позната. Као своја занимања борци су углавном наводили да су студенти, индустријски радници и рудари, док су у Шпанији углавном ангажовани као војници на фронту или медицинско особље, а оно што је посебно важно истаћи, јесто то да је међу југословенским борцима било и 16 жена добровољаца, које су

⁵⁷ Архив Југославије, Југословенски добровољци у Шпанском грађанском рату (724)

⁵⁸ Исто

биле укључене у санитетску службу Интернационалних бригада.⁵⁹ Од познатијих бораца у Шпанском грађанском рату су учествовали: Срби Гојко Бједов, Благоје Паровић, Божидар Петровић, Милан Благојевић Шпанац (један од многих који су током рата добили овај надимак), Жикица Јовановић Шпанац (свакако најпознатији са овим надимком), Бранко Крсмановић, Петар Драпшин, Благоје Нешковић, Гојко Николиш, Константин Поповић и Родољуб Чолаковић, Црногорци Ђоко Ковачевић, Мијат Машковић, Пеко Дапчевић, Данило Лекић Шпанац и Владо Поповић, Хрвати Фрањо Пушкарић, Иван Турк, Божо Билић, Марко Орешковић, Владимир Ђопић (отац Јован Србин, у младости припадник правашке омладине, до краја живота остао хрватски националиста), и Иван Гошњак и Словенац Франц Розман Стане, док је улога у рату будућег доживотног председника СФРЈ, Јосипа Броза Тита до данас остала непозната, званично он није био у Шпанији. Последњи живи југословенски борац из Шпаније, Милојко Теофиловић је преминуо 2009 године. Шпански грађански рат се добро котирао у историографији социјалистичке Југославије, сви догађаји из рата су приказивани по идеолошком кључу званичне државне политике, уз приказивање шпанских бораца као носиоца највећих људских врлина, те истицање њиховог херојског наратива, док су многе улице и споменици широм Југославије добијале назив по борцима из Шпанског грађанског рата. Одређени број шпанских бораца објављује мемоаре, којима углавном доминирају мотив и жеља да прикажу због чега су се борили у Шпанији, што свакако представља и драгоцен извор за историчаре, од којих свакако највећу вредност има збирка мемоара и докумената у пет томова Чеде Капора „Шпанија 1936-1939“, као и појединачна сведочења интербригадиста попут Божидача Масларића „Москва-Мадрид-Москва“, Вељка Ковачевића „У рововима

⁵⁹ Архив Југославије, Југословенски добровољци у Шпанском грађанском рату (724)

Шпањолске“, Вељка Влаховића „Сабрани радови“, Гојка Николиша „Коријен, стабло, паветина: мемоари“ и Лазара Удовичког „Шпанија моје младости“, са жељом да се прикаже и сопствени револуционарни континуитет, будући да су сви (изузев Вељка Влаховића) активно учествовали и у Другом светском рату. У овом раду, посебно ће бити наглашена искуства двојице југословенских интербригадиста, Благоја Нешковића и Гојка Николиша, у којима ће се видети све оно што су они доживели од тренутка ступања на шпанско тло до повратка у Југославију.

Благоје Нешковић је рођен 11. фебруара 1907. године у Крагујевцу, где се и школовао до шестог разреда гимназије, коју је потом завршио у Београду 1926. године. У додир са комунистичким идејама Нешковић је дошао као веома млад, још као дечак у кругу породице, пре свега преко свог ујака Алексе Илића, који је био члан Социјалдемократске партије из Туцовићевог времена, а потом и у гимназијским данима.⁶⁰ Још у школским данима Благоје је био веома активан у пропагирању комунистичких идеја, да би затим његова активност била све изражајнија када се уписао на Медицински факултет (1926. године) и одмах се придружио Удружењу студената марксиста.⁶¹ У наредним годинама, Нешковић је био веома активан у ширењу марксизма, како на самом факултету, тако и по целом Београду, а оно што ће му партијски другови замерати, како у том тренутку, тако и у будућности , биће његово „пасивизирање“ за време Шестојануарске диктатуре и мада је његова партијска активност у том периоду заиста била смањена , он је све до свог дипломирања 1933. године и даље био присутан у оквиру партијске ћелије на Медицинском факултету. Од самог почетка Шпанског грађанског рата, Комунистичка

⁶⁰ Ена Мирковић, *Благоје Нешковић*, Институт за српску културу Приштина, Лепосавић 2018. године, стр. 15.-16.

⁶¹ Исто, стр. 16.

партија Југославије се активно ангажовала при скупљању помоћи републиканској влади, као и организовању пребацивању добровољаца, те на популаризацији борбе шпанског народа против националиста, што је свакако утицало и на Благоја Нешковића. И поред тога што су се и мајка Госпава и већ помињани ујак Алекса Илић, жестоко противили Благојевом одласку у Шпанију, он се захваљујући свом другу песнику Драгутину Гути Костићу, који га је повезао са Лабудом Кусовцем, те се преко пункта у Паризу и Пиринеја, Нешковић јула 1937. године обрео у Шпанији.⁶² Првих месец дана је провео у центру за војну обуку у селу Кањас Ибањес, неколико десетина километара удаљеном од Албасете, јер је желео да буде војник и бори се на фронту, а када су сазнали да је лекар премештен је на рад у Централну касарну интербригадиста у Албасети.⁶³ У касарни је Нешковић радио као шеф амбуланте и био је веома запоселен, јер је у амбуланти константно била присутна велика флукуација људи, у амбуланти су се обављале мање интервенције и вршило се упућивање људи у болнице, а реконвалесцената на фронт. Јануара 1938. године, Благоје Нешковић је постављен на чело централне медицинске комисије са седиштем у Албасети, у којој су класификовани интербригадисти који су долазили као добровољци. Комисија је носила велику и пре свега моралну одговорност, јер су ту долазили интербригадисти са различитим побудама, неке су сами лекари послали, док су многи долазили незадовољни третманом лекара, те је на комисију падала тешка одлука да процени коме је од бораца дата прецизна дијагноза, а ко је од бораца желео да буде ослобођен војних обавеза и не врати се на фронт.⁶⁴ Комисија је, како би спречила злоупотребе, класификовала интербригадисте по медицинским категоријама,

⁶² Ена Мирковић, *Благоје Нешковић*, Институт за српску културу Приштина, Лепосавић 2018. године, стр. 27.-28.

⁶³ Исто, стр. 28.-29.

⁶⁴ Исто, стр. 30.-31.

давајући процене о томе да ли су борци спремни да се врате на фронт, као и да ли је било грешака лекара, а овај незахвалан задатак падао је на Благоја Нешковића, који је заједно са једним политичким комесаром морао да донесе све одлуке. Свој боравак у Шпанији, Нешковић најбоље описују у писму породици од 19. децембра 1937., у којем каже да живи нормално и поред „врло озбиљног и агресивног рата“, те изражава пуну веру у Народни фронт и коначну победу републиканаца у рату.⁶⁵ На функцији председника медицинске комисије, Нешковић је остао три месеца, након чега је на сопствени захтев и на захтев бораца батаљона „Ђура Ђаковић“, постављен за лекара овог батаљона, који ће фебруара 1938. године, заједно са батаљонима „Димиртов“ и „Масарик“, ушао у састав бригаде са незваничним називом „Димитров“, која је била састављена углавном од југословенских, бугарских и чехословачких бораца и која је учествовала у биткама на арагонско-левантском фронту, повлачећи се даље ка Валенсији, где је остала све до одлуке о повлачењу интернационалних јединица са фронта.⁶⁶ Бригада је била веома активна у свом културном раду (издавала је свој лист), просветном (описмењавала неписмене), те на пољу политике (идеолошка предавања у виду беседа и читања штампе), а бригада је такође имала и свој санитет, који није могао да функционише на предвиђени начин, због тога што је организација била предвиђена за рововску борбу, чије је искуство бригада искусила само једном, а због непредвиђених околности, који би се дешавали у току саме борбе, сам батаљонски лекар је био принуђен да на леђима износи рањенике, у чему се посебно истицао сам Нешковић.

⁶⁵ Ена Мирковић, *Балгоје Нешковић*, Институт за српску културу Приштина, Лепосавић 2018. године, стр. 31.-32.

⁶⁶ Исто, стр. 32.

Гојко Николиш је рођен 11. августа 1911. године у селу Сјеничак код Вргинмоста на Кордуну, у српској породици од оца Михајла, који је био православни свештеник. Основну школу је завршио у родном селу, а гимназију у Карловцу и Сремским Карловцима, док је медицину дипломирао у Београду 1936. године. Током студирања на Београдском универзитету, Николиш је приступио СКОЈ 1934. године, а Комунистичкој партији Југославије 1935.године. Први додир са Шпанским грађанским ратом Николиш је имао у југословенској штампи у другој половини јула 1936. године, која је као што је већ речено, извештавала да се ради само о једном у низу инцидената који су се дешавали у Шпанији тридесетих година, те је такав утисак стекао и Николиш.⁶⁷ Од септембра 1936. године, Николиш се налазио на одслужењу војног рока, прво у војној болници у Нишу, а затим и у Београду, где је слушао приче и читао извештаје о злочинима и зверствима националиста, што га је подстакло да децембра 1936. године затражи сагласност од свог партијског друга Радована Зоговића да се одмах отисне пут Шпаније, што је овај одбио, с обзиром да Николиш није одслужио војни рок до краја. Јула 1937. Радован Зоговић (према Николишевим тврдњама по дозволи Милована Ђиласа) одобрио је Николишу пут у Париз, где је он као и многи други Југословени „отишао“ на Светску изложбу у Паризу, са правим циљем да се нађе у Шпанији (и југословенски цариници су на Николишевом пасошу назначили да „не важи за Шпанију“).⁶⁸ У Француској је од југословенских другова сазнао да је у Шпанију могуће отићи само као борац, те да више не примају лекаре, но саветују га да се обрати бироу француске Комунистичке партије, где је његов захтев за одлазак у Шпанију одбијен, ипак на Николишеву молбу, друг Роберт (у ствари Лабуд Кусовац, члан Централног комитета КПЈ у Паризу) уписује Гојка Николиша на

⁶⁷ Гојко Николиш, *Коријен, стабло, наветина: мемоари*, Либер, Загреб 1981. године, стр. 210.

⁶⁸ Исто, стр. 222.

списак шпанских добровољаца. После одређеног времена друг Роберт је саопштио добровољцима да крећу за Шпанију, да ће путовати возом и да ће за њихов транспорт бити задужена Комунистичка партија Француске, а крајње одредиште им је било место Перпињан, под самим Пиринејима.⁶⁹ По доласку у Перпињан, за Николишеву групу, као и за остале групе био је одговоран Responsable тј. одговорни (које Николиш описује као „самозванце и наметљивце“), чија је дужност била да пребаци Николишеву групу преко Пиринеја. 18 јула 1937. године на прву годишњицу Шпанског грађанског рата, Николишева група је ступила на шпанско тло, да би се после одређеног времена обрели у Албасети, седишту главног штаба интернационалних бригада, коју Николиш описује као „сиву паланку неугледне архитектуре“. У Албасети га доктор Оскар Телге (псеудоним бугарског доктора Цветана Кристанова) упућује у Понтонес, описујући му то место као „врло тежак фронт“, но заправо он шаље Николиша у болницу на шпанском кортиху (салашу) у месту Понтонес на обали реке Хукар, а не на „прави фронт“, где ће Николиш провести следећих осам месеци.⁷⁰ Николиш истиче велику солидарност која је владала у болничком колективу, као и да је у болници упознао све врлине Шпанаца: понос, искреност, поштење, но како тврди и даље га је тиштило то што се налази толико далеко од прве линије фронта.

⁶⁹ Гојко Николиш, *Коријен, стабло, наветина: мемоари*, Либер, Загреб 1981. године, стр. 227.-228.

⁷⁰ Исто, стр. 239.-243.

6. Драгољуб Јовановић и Шпански грађански рат

Још од почетка 1936. године, Драгољуб Јовановић је активно пратио политичке и друштвене прилике и догађаје у Шпанији, те највише описује на који начин се на шпанске догађаје гледало у суседној Француској, где се 16. фебруара одржала велике манифестације подршке Народном фронту, на којима је према полицијским извештајима било око сто хиљада људи, док су опозициони листови тврдили да је било више од пола милиона учесника, а такође пише и о страху који је завладао код француске буржоазије због јачања Народног фронта, која ову коалицију погрдно назива „Frentekrapular“, што значи мангупски фронт. Изражавао је веома велике симпатије за победу Народног фронта, посебно ликујући због шпанске и француске буржоазије, које су чланове фронта приказивале као „мангупе и олош“, док је Народни фронт на изборима добио 4.700.000 гласова, односно 268 мандата у шпанским Кортесима (републиканцима је припало 158 мандата, социјалистима 88, комунистима 17, а осталим републиканцима свега 5 мандата), десница је добила 3.997.000 гласова и 205 мандата, а центристи свега 449.000 гласова.⁷¹ И поред остварене победе, Јовановић је сматрао да фронтовска већина, као што ће будући догађаји и показати, није довољно комфорна, а оно што му је више стварало незадовољство, било је то што и поред бурних догађаја у Шпанији тридесетих година, није се предвидела противофанзива војске, деснице и буржоазије. За време Шпанског грађанског рата изражавао је изразите симпатије и подржавао борбу шпанских

⁷¹ Драгољуб Јовановић, *Политичке успомене 3*, Архив Југославије, Београд 1997. године, стр. 266., Надежда Јовановић, *Живот за слободу без страха*, Институт за новију историју Србије, Београд 2000. године, стр. 260.

республиканаца против Франкових националиста, критиковао став југословенске владе о немешању у шпанске догађаје, чак је и отворено оптуживао да подржава националисте, са великом зебњом реаговао на неуспехе республиканаца и све веће надирање Франкових снага, а о његовим осећањима и солидарношћу које је осећао за слободарски шпански народ најбоље описују следеће речи: „знао сам да је Шпанија земља крви, сладострашћа и смрти, земља дон Кихота, племенитог сањалице и идеалисте и Санчо Пансе, мора рудних богатстава, у којој скоро две године тече племенита крв једног народа који хоће да буде слободан“.⁷² По идеји републиканске шпанске владе, коју је предводио Хуан Негрин, а која се састојала у томе да се пред лицем Европе и света прикаже право лице Шпанског грађанског рата, са циљем да се покаже да се не ради о комунистичкој револуцији, већ о одбрани легитимно изабране владе и демократије, у Београду јануара 1938. године долази Јакоб Алтмајер, социјалдемократ и секретар Хермана Вендла, једног од најистакнутијих личности немачких социјалдемократа, који се свом пријатељу Милану Гавриловићу главном уреднику листа „Политика“, обратио са молбом да му препоручи три југословенска народна посланика, који би хтели да иду у Барселону на отварање шпанске републиканске народне скупштине.⁷³ Гавриловић је слегнуо раменима, изражавајући сумњу да би ико од народних посланика пристао да иде у Шпанију, рекавши Алтмајеру да постоји вероватно смо један који би пристао и препоручивши му да се састане са новинаром и сарадником државне агенције „Авала“ Станком Јовановићем, кога је представио као рођака Драгољуба Јовановића, посланика који би могао да пристане на

⁷² Надежда Јовановић, *Живот за слободу без страха*, Институт за новију историју Србије, Београд 2000. године, стр. 260.

⁷³ Исто, стр. 260., Драгољуб Јовановић, *Политичке успомене 4*, Архив Југославије, Београд 1997. године, стр. 275.

одлазак у Шпанију. На састанку изеђу Станка и Драгољуба, Драгољуб је пристао да састане са Алтмајером, но на састанку му није дао дефинитивну потврду да ће ићи у Шпанију, желећи претходно да се консултује са својим најближим сарадницима у Београду, од којих је сем Николе Ћопића, који је био одлучно против те „вратоломије“ и Нинка Петровића који је био уздржан, добио пуну подршку и охрабрење, а Душан Богдановић је ишао тако далеко да му је рекао да треба да иде „јер ништа није лепше од погибије у Шпанији“, но коначна одлука је донешена тек када се са путем сложила и Јовановићева супруга Дана, која је пут сматрала „великом ствари“, мада је било оних који су сматрали да је састанак пука формалност, јер познавајући Јовановића, одлука је донешена пре саветовања, што Јовановић у својим успоменама и потврђује.⁷⁴ Након састанка, договорено је да поред Драгољуба Јовановића у Шпанију путују и Станко Јовановић и руски емигрант и пуковник Фјодор Махин, те је у руској читаоници на Теразијама дошло до састанка све тројице са Алтмајером, на којем им је он уручио повратне карте Београд – Париз и саопштио да у Шпанију путују као гости републиканске владе на њеној територији, након чега се Драгољуб обратио београдском начелнику полиције Драгом Јовановићу, са молбом да му одобри пут у Париз ради другог издања докторске дисертације, што му је овај на Драгољубово велико изненађење промтно и одобрио, јер су се 1. фебруара широм Југославије, па и у Београду спремале манифестације подршке републиканској Шпанији, због чега је Драги сматрао да би било

⁷⁴ Драгољуб Јовановић, *Политичке успомене* 4, Архив Југославије, Београд 1997. године, стр. 275.-276., Надежда Јовановић, *Живот за слободу без страха*, Институт за новију историју Србије, Београд 2000. године, стр. 260.-261.

боље да се Драгољуб не налази у Југославији. Средства за пут у Шпанију су Јовановићу обезбедили пријатељи, а новинар Милан Дурман му је дао 500 динара, као хононар за чланак „Био сам у Шпанији“, који је ексклузивно за Дурманов „Књижевник“ требало да напише Јовановић, те је након тога отпутовао у Париз, према коме је имао посебно лепа сећања, као граду у којем је провео део своје младости, одакле је возом отпутовао у место Перпињан на француско – шпанској граници, одакле их је један шпански официр пореклом Баск, преобучен у шофера колима пребацио преко Пиринеја.⁷⁵ Јовановић је посебно био импресиониран ведрином, топлином и гостољубивошћу, те топлим пријемом на који је наишао код Шпанаца, док је пре свечаног отварања Кортеса одржао говор пред окупљеним делегатима, који су га одушевљени излагањем дигли на руке, тражећи да понови изречено без превода са српског на шпански језик, да би ускоро изразио жељу да посети наше добровољце на фронту или близу њега, те се у пратњи Сплићанина Бориса Леонтића састао са Данилом Лекићем⁷⁶ и Стеваном Лилићем, да би након параде изведене у њихову част, време провео у срдачном разговору са Благојем Нешковићем и Бранком Крсмановићем, те је након тога посетио добровољачке јединице у Камади, где су се обучавали млади артиљерци и где се сусрео са Константином Поповићем⁷⁷ и Синишом

⁷⁵ Драгољуб Јовановић, *Политичке успомене* 4, Архив Југославије, Београд 1997. године, стр. 276.-277., Надежда Јовановић, *Живот за слободу без страха*, Институт за новију историју Србије, Београд 2000. године, стр. 261.

⁷⁶ Данило Лекић (1913. – 1986.), генерал-пуловник ЈНА, амбасадор и народни херој Југославије. Члан КПЈ је постао 1935. године, 1937. године је отишао као добровољац у Шпанију, где је остао до 1939. године. За време Другог светског рата је био политички комесар Мачванског партизанског одреда, командант Прве пролетерске ударне бригаде, Шеснаесте војвођанске дивизије и Дванаестог корпуса НОВЈ. Од ослобођења до 1957. године био је на разним функцијама у ЈНА, док је од 1959. до 1969. био у дипломатској служби.

⁷⁷ Константин Коча Поповић (1908. – 1992.) публициста и политичар. Од 1933. је члан КПЈ, од 1937. до 1939. борац у Интернационалним бригадама у Шпанији. По повратку у земљу члан ПК КПЈ за Србију. Од почетка устанка у НОБ је био члан војног руководства, командант Прве пролетерске бригаде и Прве пролетерске дивизије. После рата на разним дужностима, међу којима и министар иностраних послова. Драгољуб Јовановић је био изненађен што Поповића види међу

Тимотијевићем, да би се затим упутио у морско лечилиште Беникасиму, где је цео дан провео у разговору са особљем и рањеницима. Иако је радио на приближавању, пре свега левих земљорадника, али и целе Удружене опозиције комунистима, Јовановић им је замерао ортодоксни и некритички однос према марксизму, залагао се за „аграрни социјализам“, сматрајући за основу своје политичке агенде земљораднике, док су комунисти као ослонац своје политичке борбе видели раднике, видевши у Јовановићевој групи прилику за легализацију сопствене политичке организације. Најзначајнија импресија Јовановића везана за Шпански грађански рат је била манифестација међународне солидарности, који најбоље симболизују речи једног младог Шпанца: „Ми говоримо овде разним језицима, али се ипак добро разумемо, ми смо овде браћа и желимо да остваримо још једно веће братство, у целом човечанству и реците кад одете у своје земље, да ћемо вам се ми Шпанци одужити кад вам наша помоћ буде затребала“.⁷⁸ Одушевљен и пун импресија оним што је видео и доживео у Шпанији, 10. фебруара је био принуђен да напусти земљу препуну природних лепота, борбе за слободу, бола и патње, те је из места Перпињан кренуо возом за Париз, у којем је сазнао да ће се истог дана у 10 увече одржати велики митинг у дворани Mutualiti у Латинском кварту, а Јовановић је сматрао да је за говорника најподеснији Бугарин Коста Тодоров⁷⁹ и мада он лично није

шпанским републиканцима, с обзиром на његово порекло. Драгољуб Јовановић, *Медаљони књига* 4, Службени гласник, Београд 2008. године, стр. 85.-88.

⁷⁸ Надежда Јовановић, *Живот за слободу без страха*, Институт за новију историју Србије, Београд 2000. године, стр. 262.

⁷⁹ Коста Тодоров (1889. - ?) бугарски политичар и историчар. У току Првог светског рата суделовао као добровољац у француским редовима. Био једно време бугарски посланик у Београду, а након пада Стамболијског 1923. је емигрирао. Као просрпски настројен, оптуживан је у Бугарској да је српски агент. После Другог светског рата, као противник комунистичке диктатуре емигрирао је у САД, где је и умро. Јовановић пише за Тодорова да је био прави Београђанин и Југословен, те га описује као веома свестрану личност, која политици никада није дала целог себе. Тодоров и Јовановић су се спријатељили у Шпанији 1938., а његово одушевљење

одбио Јовановићеву понуду, у Тулузи је сишао са воза, због чега је Јовановић био принуђен да га замени. Пре митинга, Јовановић је био на пријему у шпанској амбасади у Паризу, где се сусрео са Сретенем Жујовићем⁸⁰, оно што је посебно оставило позитивне импресије на Јовановића је био Жујовићев елегантни стил одевања, после чега је он дошао до сазнања да ће „наши револуционари илегалци умети да буду велика господа“, а пре самог митинга био је изнађен неочекивано великим бројем окупљених, који су углавном били париски левичари, оно што га је посебно обрадовало било је то што је у првим редовима видео и неколико познатих Београђана, попут Станоја Симића и Гавре

Шпанијом је било толико да је желео да лично учествује на фронту у борби за републиканце. Драгољуб Јовановић, *Медаљони књига 3*, Службени гласник, Београд 2008. године, стр. 249.-251.

⁸⁰ Сретен Жујовић Црни (1899.-1976.), политички радник. Члан КПЈ од 1924., од 1933. до 1935. у емиграцији у СССР-у. Политички инструктор ЦК КПЈ, од 1936. до 1938. члан ПБ ЦК КПЈ, а од 1940. члан ОК КПЈ. За време НОБ командант главног штаба за Србију, члан врховног штаба и већник АВНОЈ-а. После ослобођења члан ГК КПЈ, и министар. Изјаснио се за резолуцију ИБ-а, ослобђен свих дужности, ухапшен и осуђен на пет година робије. Јовановић се у медаљону посвећеном Жујовићу пита каква је била реакција комуниста на његов пут у Шпанију, те да ли су пут поздравили или су на њега гледали као на улазак у „њихово приватно ловиште“. Драгољуб Јовановић, *Медаљони књига 4*, Службени гласник, Београд 2008. године, страна 214.-218.

Великића, док је током свог говора себи дао у задатак да одговори на 3 питања: Зашто су Југословени ишли у Шпанију, шта су видели и шта треба учинити за републиканску владу и војску. Јовановић је дао јасне, прецизне и концизне одговоре на сва три питања, наводећи да су Југословени у Шпанију ишли како би са имена своје земље спрали љагу коју им је нанео Стојадиновић, на шта је публика бурно реаговала повицима Ху! Ху! – што се може сматрати еквивалентом нашег доле!, да су у Шпанији видели велики број комуниста, али не и комунизам, те да Но пасаран! не сме остати флоскула, већ да треба учинити све да фашисти заиста и не „прођу“, зато републиканској Шпанији треба послати оружје, а оно што је посебно егзалтирало публику били су поздрави и изливи захвалности Шпанији и њеним највећим јунацима и верној деци, са уздигнутом песницом Јовановић је довикнуо „Salud e gracias“!.⁸¹ Јовановић говор је био величанствен, он сам га је сматрао „највећим успехом у животу“, а оно што је појачало утисак његовог говора било је певање Интернационале, као и усклик професора Виктора Баша „Ево шта даје Сорбона!“, док је након митинга био гост на ручку у шпанској амбасади.⁸² Исте вечери отпутовао је у Лондон, иако је британска амбасада одбијала да му изда визу, јер је због његовог боравка у Шпанији, била у страху да је Јовановић комуниста, те након што је Јовановић успео да их убеди у супротно, отишао је на заседање „Светског окупљања за мир“ које је сазвано под паролом „Спасити Кину значи спасити мир“, чији су организатори били „Светски комитет против рата и фашизма“, „Међународни комитет за координацију и информацију

⁸¹ Надежда Јовановић, *Живот за слободу без страха*, Институт за новију историју Србије, Београд 2000. године, стр. 262., Драгољуб Јовановић, *Политичке успомене* 4, Архив Југославије, Београд 1997. године, стр. 280.

⁸² Надежда Јовановић, *Живот за слободу без страха*, Институт за новију историју Србије, Београд 2000. године, стр. 262.-263., Драгољуб Јовановић, *Политичке успомене* 4, Архив Југославије, Београд 1997. године, стр. 280.-281.

ради помоћи републиканској Шпанији“ и „Светска конференција за бојкот Јапана и помоћ Кини“, те је у раду једне комисије у којој је говорио против политике мешања у Шпанији, окарактерисавши је као подршку Франковим националистима, што је изазвало жестоке реакције француског социјалисте Грумбаша, који је неколико пута покушавао да прекине Јовановића у свом говору. Током тродневног боравка у Лондону, Јовановић се сусрео са великим бројем личности, посећивао је Хајд парк и слушао Бертрана Расела, који му је изнео свој негативан став о колонијалној политици Британије и премијеру Невилу Чембрлену, посетио Форин офис, састао се са публицисткињом Андерсон и уредником спољнополитичке рубрике лабуристичког листа „Дејли Хералд“, са којима је разговарао о спољнополитичкој оријентацији Југославије и актуелним политичким догађајима у Европи, оно што је посебно одушевљавало Јовановића, били су разговори са Ситоном-Вотсоном, кога је посебно интересовала ситуација у Југославији и са којим је разговаро о његовом рукопису под насловом „Перфидни Албион“, који је касније објављен као „Британија и диктатура“, са Викхамом Стидом је разговарао о стварању Југославије, Стид му је чак и показао велики камин у једном салону, рекавши му том приликом: „Овде је прављена Југославија!“, а такође је водио разговор и о улози Лондонског одбора у стварању земље, док је са професором лондонског универзитета Тонијем, својим старим познаником, разговарао о Русији и Кини.⁸³ У Париз је отпутовао 15. фебруара, где је током посете престоници Француске одржао серију предавања, говорећи пре свега о спољнополитичкој оријентацији Југославије, оштро осуђујући спољнополитички курс Југославије и приближавање Немачкој и Италији, те је након посете Паризу Јовановић отпутовао у Женеви, где се после дужег времена сусрео са југословенском штампом,

⁸³ Надежда Јовановић, *Живот за слободу без страха*, Институт за новију историју Србије, Београд 2000. године, стр. 263., Драгољуб Јовановић, *Политичке успомене 4*, Архив Југославије, Београд 1997. године, стр. 282.-283.

посредством Ристе Матковића који му је показао издање „Времена“ од 11. фебруара и листа „Самоуправа“ од 16. фебруара, који су као истиниту објавили изјаву, који је Јовановић наводно дао радију у Барселони, у коме је између осталог он изјавио да „су југословенски земљорадници одушевљени победом шпанског пролетеријата код Теруела, јер влада југословенских земљорадника није у Београду, већ у Барселони“, док је само „Самоуправа“ објавила један денунцијантски коментар: „сви који су сумњали да је Драгољуб Јовановић комуниста, сада могу да се увере, он је казао да је његова влада у Москви, где га срце вуче и кад неко силом хоће да га хапсе, против тога се не може ништа“, а такође овај радикални лист наводи да би „погибија Јовановића учинила две велике услуге и Барселони и Београду“, док Јовановић тврди да је истина потпуно другачија и да он никада није говорио на радију у Барселони, већ да је само дао једну изјаву новинарима, која је изашла у локалном листу „Лас нотисијас“, у којем између осталог наводи: „у Шпанији се одлучује о судбини Југославије, протестујемо против Стојадиновићевог пута у Рим и Берлин, југословенски народи су били, јесу и биће верни пријатељи Француске, Русије и других демократских нација, наша посета Барселони је израз тог протеста, за југословенске сељаке су „наши“ они који се боре против Франка, они осећају да се на шпанском тлу решава судбина демократије и слободе, не само за Шпанију, него и за Европу и свет и да је отварање Кортеса усред рата најбољи доказ да после француске револуције постоји један режим који хоће да буде демократски под свим условима“, а такође Јовановић пут је наишао и на критике хрватског листа „Хрватска стража“ и посебно франковачке „Независности“.⁸⁴ После Женева, Јовановић је желео да се што пре врати у Југославију, но после писања режимских листова о његовом путу у

⁸⁴ Надежда Јовановић, *Живот за слободу без страха*, Институт за новију историју Србије, Београд 2000. године, стр. 263.-265., Драгољуб Јовановић, *Политичке успомене 4*, Архив Југославије, Београд 1997. године, стр. 283.-287

Шпанију, знао је да га чека „топао дочек“, што је и добило потврду када су му на граници по наређењу Управе града Београда одузети пасош и пртљаг, књиге, леци, писма, новине из неколико страних земаља, као и „Самоуправа“, страни новац, те је све одузето запечаћено и првим возом послато у Београд., док је Јовановић отишао у Загреб где је у разговору са чланом Хрватске сељачке странке, ображложио му је због чега није испунио молбу Шпанаца, да у ту земљу крене и са једним хрватским послаником, јер Мачек пут не би одобрио ниједном Хрвату, што му је председник ХСС и потврдио у разговору тет-а-тет, „јер није желео да по шпанском питању цепа Хрвате“, који су већ били подељени по подршци странама у рату у Шпанији, те би пут у ту земљу унео још само већи раздор, док су му његови пријатељи загребачки Срби и леви земљорадници показали свој лист „Земља“, у којем је Јовановић објављивао своје чланке, те је за мартовски број објавио чланак под насловом „Верност земљи“, који је садржао његов обрачун са Миланом Гролом, док су у следећем броју објављене Јовановићеве песме о Милошу Војновићу и мада је постојао велики ентузијазам и нада Јовановића у успех листа и преко њега ширење идеја левих земљорадника, лист је већ после петог броја забрањен, а пре повратка у Београд, Драгољуб Јовановић је на молбу Вечеслава Вилдера и Саве Косановића, нећака Николе Тесле, одржао предавање у редакцији листа „Нова ријеч“ студентима присталицама Сељачко – демократске коалиције, о стању у Шпанији и ономе што је тамо доживео, а према сопственом признању, није био задовољан пријемом код слушалаца, који, како се њему чинило, нису били превише заинтересовани за предмет предавања, те се након одржаног предавања, после више од месец дана вратио у југословенску престоницу.⁸⁵

⁸⁵ Надежда Јовановић, *Живот за слободу без страха*, Институт за новију историју Србије, Београд

2000. године, стр. 266., Драгољуб Јовановић, *Политичке успомене 4*, Архив Југославије, Београд
1997. године, стр. 287.-292.

7. Политика Краљевине Југославије према Шпанском грађанском рату од доласка Драгољуба Јовановића у Шпанију

Разлози због којих оволико дуго није дошло до реализације одмах уговореног доласка националистичког агента Комина у Београд, налазе се у условљавању франкиста, који су користили стварне и измишљење скандале и инциденте за притисак на Југославију, попут посете народног посланика Драгољуба Јовановића републиканској Шпанији, те његових оптужби на рачун владе Милана Стојадиновића, током говора у Паризу, да националистима шаље „сноп аустријских пушака“, кршећи тиме проклемовану неутралност, те жалби националистичке владе Стојадиновићу и кнезу Павлу да се оружје из Југославије преко Солуна илегалним каналима шаље републиканцима у Шпанију, за шта нису пронађени никакви релевантни докази.⁸⁶ У априлу 1938. године, националистичка влада отворено условљава Југославију, тиме да њихов агент неће кренути из Беча у Београд уколико југословенска влада и де јуре не призна франкисте, међутим београдска влада не подлеже притиску, што заједно са осталим чланицама Мале Антанте и потврђује ранији став о немешању у Шпански грађански рат, на заједничком састанку у румунском граду Синаји 5. маја 1938. године. Међутим сама Чехословачка, која је до тада била најжешћи противник било каквог признања националистичке Шпаније у коју су се републиканци уздали да би својим непоколебљивим ставом могла да утиче и на друге, одлучује да из „економских разлога“ пошаље своје агенте код Франка, после

⁸⁶ Архив Југославије, Збирка Милана Стојадиновића (37), Министарство иностраних послова Краљевине Југославије (334), Драгољуб Јовановић, *Политичке успомене* 4, Архив Југославије, Београд 1997. година, стр. 275.-278.

чега се Стојадиновић одлучује да разговара са франкистичким агентом Пратом, где га током разговора убеђује да Комин дође на Блед, где би разговарао са нашим државним врхом и да ће му се гарантовати статус почасног странца, те му обећава да ће Југославија де јуре признати Франкову Шпанију када националисти буду заузели Мадрид или Барселону, на шта Прат пристаје и убеђује сопствену владу на политику попуштања према Југославији и прављењу компромиса, као онда када је пристала да Мажуранић дође у Шпанију „само“ као трговачки представник.⁸⁷ У складу са југословенском политиком даљег приближавања франкистима, наша влада повлачи Мажуранића у отаџбину, а на његово место поставља искусног југословенског дипломату Александра Авакумовића, док Комин стиже у Југославију средином јула 1938. године и 28. јула на Бледу разговара са југословенским дипломатама, док у извештајима својој влади повлачи његов одличан третман и топао пријем на који је наишао код Југословена, те задибијено поверење које му омогућава да постигне договор око свог статуса септембра 1938., када је договорено да ће у обе земље бити постављен по један „генерални агент“, а да Коминово седиште у Југославији носи званичан назив „генерална агенција“, уз право истицања заставе и грба.⁸⁸ Падом Барселоне у руке националиста 26. јануара 1939. године, уклоњена је и последња препрека за признање националистичке Шпаније од стране Југославије, на шта већ почетком фебруара франкисти и италијански министар спољних послова гроф Тано „подсећају“ Југословене, да би потом дошло до састанка Милана Стојадиновића и Иве Андрића (који је тада у Стојадиновићевој влади обављао дужност заменика министра спољних послова) са Комином, на којем је Шпанац обавештен да наша влада само чека састанак Балканског пакта 16. фебруара у Букурешту, како би одлуку о признању

⁸⁷ Архив Југославије, Министарство иностраних послова Краљевине Југославије (334)

⁸⁸ Архив Југославије, Министарство иностраних послова Краљевине Југославије (334), Наши односи са националистичком Шпанијом

формализовала, уз акламацију савезника како би се одлука проклемовала, а до званичног признања је дошло 27. фебруара, док је 6. марта уручена нота новом шпанском посланику Комину, а оно што је свако индикативно јесто то да су пре Југославије франкисте признали Чехословачка, некадашњи ослонац републиканаца и неутрална Швајцарска.⁸⁹ Признањем владе генерала Франка, Југославија је прекинула све односе са републиканцима, те је због тога зграда њиховог дотадашњег посланства предата националистима, док су као прве тачке дневног реда у односима са новим властима налазе привредна и војна питања, (Југославија је за ову врсту питања била веома заинтересована још за време рата, као што се може видети из извештаја тадашњег дописника листа „Време“ из Шпаније, нашег великог књижевника Милоша Црњанског, у којем он наводи да у Шпанији влада „несташица свега“ и предлаже да се националистима пошаљу цемент, дрво и застарели војни материјал) с обзиром на велику штету која је у рату нанешена југословенским предузећима, док је са друге стране Југославија била веома заинтересована за различиту војну опрему, која је после рата остала у Шпанији, те је због тога у Шпанију упућена једна војна делегација са јасним задатком да води преговоре о набавци, пре свега артиљеријског оружја.⁹⁰ Односи Југославије и Шпаније су се кретали узлазном путањом, све док Шпанија није 26. јуна 1941. године признала НДХ, због чега је југословенски посланик напустио Мадрид. Оно што је такође важно напоменути, јесте разлика у гледиштима на Шпански грађански рат између Београда и Загреба, наиме док је београдска јавност углавном због својих антифашистичких сентимената (које су свакако најбоље експлоатисали комунисти) углавном била на страни републиканаца, изузимајући

⁸⁹ Архив Југославије, Централни пресбиро Председништва Министарског савета Краљевине Југославије (38), Министарство иностраних послова Краљевине Југославије (334), Односи осталих држава са Франком, (384), Министарство иностраних послова Посланство у Мадриду

⁹⁰ Архив Југославије, Збирка Милана Стојадиновића(37), Посланство Краљевине Југославије у Шпанији – Мадрид (384)

режимске листове „Време“ и „Самоуправа“, за то време је загребачка јавност под утицајем Ватикана (који је користио своју разгранату дипломатску мрежу отворено лобирајући за генерала Франка), углавном била на страни националиста.

8. Југословенски борци у Шпанском грађанском рату од одласка Драгољуба Јовановића у Шпанију

Приликом марширања на фронту код Теруела јуна-јула 1938. године, Нешковић је повређен, након чега је упућен у болницу у Аликантеу, где је и стигао након што су се његови пратиоци успешно одбранили од напада националиста, одакле је пребачен у болницу у Денију, где је после опоравка постављен за директора болнице.⁹¹ Болница се разликовала од свега са чим је до сада Нешковић имао искуства, била је смештена у четири виле са 600 до 700 болничких кревета, са најбољом могућом негом пацијената у датим условима. а Нешковић се њеном челу налазио до јануара 1939. године. Почетком 1939. године, Нешковић се заједно са осталим интербригадистима укрцао у брод за Барселону и напустио Валенсију, а био је принуђен да напусти и престоницу Каталоније усред националистичке офанзиве на град, те је са оружјем у руци стигао до француске границе, где је разоружан и интерниран у француски логор. Док су три дана марширали до места где се налазио импровизовани логор, добровољци су били под будним оком власти и полиције, док је истовремено њихово храбро држање изазивало страхопоштовање код локалног становништва, те после дугог и исцрпног марша стижу на пешчане плаже Сан Сипријена и Аржелеса, где се налазио импровизовани логор.⁹² Током боравка у логору Сан Сипријен Нешковића, је преко комунистичких веза из Париза посетио брат Чедомир Нешковић, који је од француских власти добио дозволу да посети логор, као и дозволу за пуштање из логора брата Благоја и његове супруге Наде Димитријевић, но брачни пар је одбио да напусти логор, сматрајући да су лекари потребни у логору, а ускору се из Сан

⁹¹ Ена Мирковић, *Балгоје Нешковић*, Институт за српску културу Приштина, Лепосавић 2018. године, стр. 33.-34.

⁹² Исто, стр. 36.

Сипријана пребачени у логор Гирс са осталим заробљеницима⁹³. У својим сећанима под насловом „Шпанија своје младости“, Лазар Удовички описује да су услови за рад и за живот, пре свега хигијенски и здравствени услови били много бољи него у Сан Сипријену, док је сам Нешковић у Гирсу радио као помоћник шефа санитета, а затим и као шеф, но убрзо након капитулације Француске 22. јуна 1940. године је пребачен у логор Верне, где животни услови нису били достојни човека. Нешковић је 4. септембра 1940. године добио дозволу за повратак у земљу од југословенског конзулата у Марсељу, док се још налазио у логору Верне, те се са групом југословенских добровољаца укрцао у воз за Марсељ, одакле су се 18. септембра укрцали на трговачки пароброд „Лина Матковић“, те убрзо стигли у Сплит.⁹⁴

9. марта 1938. године је почела офанзива националиста из Арагона ка Средоземљу, те су републиканци одлучили да део јединица и установа из централне Шпаније буде евакуисан у Каталонију, међу којима се налазила и болница у Понтонесу, која је евакуисана 8. априла 1938. године.⁹⁵ Тек на обали Средоземног мора, Николиш се суочио са ратним ужасима и страхотама- читавим насељима која су се налазила у рушевинама, борбеним авионима и артиљеријском паљбом. Крајње одредиште Николишеве групе је било каталонско село Моја, где се у великом римокатоличком самостану сместило неколико импровизованих болница, од раније евакуисаних републиканаца из јужне и централне Шпаније. Аустријанац доктор Лангер је дао писмени упут Николишу, како би он испунио своју давнашњу жељу да ради као лекар у некој борбеној јединици, те се Николиш запутио преко Барселоне и Реуса ка неком каталонском сеоцету, где су му одобрили

⁹³ Ена Мирковић, *Балгоје Нешковић*, Институт за српску културу Приштина, Лепосавић 2018. године, стр. 36.-39.

⁹⁴ Исто, стр. 42.-43.

⁹⁵ Гојко Николиш, *Коријен, стабло, наветина: мемоари*, Либер, Загреб 1981. године, стр. 256.-257.

премештај у болницу у Ваљсу.⁹⁶ Николиш за све тежу ситуацију у којој се налазила републиканска армија, криви аљкавост, сурењивост и сујету војних старешина, што је доводило до некоординисаности војних јединица на бојном пољу. После одређеног времена, Николиш је распоређен у Једанаесту интернационалну бригаду „Ернест Телман“, која је била стационирана у околини градића Фалсета, где се сместила након тешких губитака претрпљених у биткама са националистима, покушавајући да се опорави и попуни редове, а батаљон у који је Николиш распоређен се звао „Ханс Бајмлер“ и разликовао се од осталих бригада батаљона „Телман“, по томе што су га углавном сачињавали Норвежани, Швеђани и Данци, док су остале батаљоне углавном сачињавали Шпанци, те мали број Немаца.⁹⁷ Средином јула 1935. године, војна обука бораца бригаде се удвостручила, што име је по Николишевим речима био јасан знак да се пред добровољцима налази неки велики подухват, а те тврдње су добиле потврду када је у ноћи између 20. и 21. јула бригада под пуном ратном опремом кренула ка реци Ебро, у сусрет националистима. Уочи битке током вечери 24. јула, Николишев батаљон је добио задатак да се креће узводно од села Аско, да протера националистичке предстраже, заузме узвишицу и друге задатке. Током ноћи 25. јула је почела битка на реци Ебро, са трајањем од 115 дана (док је сам Николиш на фронту провео 61 дан), фронтом дугим око 150 километара, у којој су главни допринос дала 3 корпуса републиканске војске: пети, петнаести и седамнаести, а главни резултат битке је био тај да је заустављено надирање главнине Франкове војске на Леванту, док је у самој битци око 140 хиљада националистичких војника избачено из строја, док је истовремено са републиканске стране 55 хиљада избачено из строја (што је чинило око три четвртине бораца са реке

⁹⁶ Гојко Николиш, *Коријен, стабло, наветина: мемоари*, Либер, Загреб 1981. године, стр. 260.-262.

⁹⁷ Исто, стр. 267.-268.

Ебро).⁹⁸ 12. августа 1938. Николиш је пребачен у батаљон „12 фебруар“ под командом Аустријанца Вилија Бенца, који се попут његовог претходног батаљона „Ернст Телман“, неколико дана налазио у резерви и ван борбених дејстава и у којем ће Николиш провести наредна 43 дана.⁹⁹ 16. августа 1938. батаљон напушта свој положај и после дугог и исцрпног марша стиже на коту 481, коју ће заједно са осталим батаљонима своје бригаде бранити све до 27. августа, када ће бити приморан да напусти свој положај. Почетком септембра читава бригада се померала на запад, да би се врло брзо нашла на коти 565, са јасним задатком избацивања непријатеља са поменуте коте, а након дугих и тешких борби 23. септембра стигла је вест да је донета одлука о повлачењу са фронта свих интернационалних бригада, а Николишева бригада је требало да напусти положај још исте ноћи.¹⁰⁰ Сам Николиш је био затечен и изненађен одлуком и према сопственом сведочењу није могао да се помири са чињеницом да сви странци морају да напусте Шпанију и да ће „храбри шпански народ“ остати сам у борби са Франком, а још веће разочарење, у како наводи политику „западних демократија“ му је представљала предаја Чехословачке у Хитлерове руке. Николишева колона се након напуштања положаја обрела у селу Гратаљопс, где су се интербригадисти емотивно опростили од шпанских бораца, уз поруке да ће се „њихова борба наставити, само на другом месту“, да би затим интербригадисти наставили са маршом према Фалсету. Из Фалсета Николишева група је стигла у Бадалону, предграђе Барселоне, где се југословенски добровољци окупили (према Николишевој процени око њих 200), да би затим врло брзо били премештени у Кампедеванол, каталонско село подно Пиринеја, где су делили судбину добровољаца из великог броја земаља, којима је попут и југословенских добровољаца било забрањено да се врате у

⁹⁸ Гојко Николиш, *Коријен, стабло, наветина: мемоари*, Либер, Загреб 1981. године, стр. 275.-276.

⁹⁹ Исто, стр. 305.-307.

¹⁰⁰ Исто, стр. 315.-319.

матичне земље.¹⁰¹ 23. децембра 1938. године почиње офанзива националиста на Каталонију, због чега се интербригадисти премештају у градић Рипол, а затим и у село Љерс надомак границе са Француском, где 18. јануара 1939. долази и група југословенских добровољаца са Леванта, које ће Николишева група са највећом могућом срдечношћу дочекати. Крајем јануара југословенски добровљци су требали да крену у одбрану Барселоне, но док су се налазили у возу сазнали су да одбрана Барселоне више не постоји и да Франкови војници улазе у градска предграђа, те су се Југословени уместо у Барселони обрели у каталонском селу Ла Гарига, где су удруженим снагама формирали један батаљон.¹⁰² После неколико дана тешке борбе, Николшева група се 8. фебруара нашла у шпанском селу Ла Хункера, да би затим следећег дана кренула према француској граници, где је наишла на „топао пријем“ француских жандарма, који су их ниподаштавали и исмевали. После дугог марша и под оружаном пратњом, Николиш је стигао у „прихватни“ логор Аржелес на мору, у којем првих дана није било хране за логораше, што су по Николишевим речима покушали да искористе, како он наводи „Франкови агитатори“, наговарајући логороше да се врате у Шпанију, где их чекају „хлеб и слобода“, а храна је обезбеђена тек након самоорганизовања логороша, који су успели да је обезбеде након састанка са управом логора.¹⁰³ У другој половини априла 1939. године, логораши из логора Аржалес у којем је био заточен Николиш, као и они из логора Сен Сипријен, пребачени су у нови логор Гирс, у којем се око 400 југословенских добровољаца први пут по доласку у Француску нашло заједно и у којем се животни услови били бољи него у претходном логору, но према Николишевим речима само до нивоа „подношљивости“. Средином маја у логор је стигло писмо из Београда, о ђурђевданском

¹⁰¹ Гојко Николиш, *Коријен, стабло, наветина: мемоари*, Либер, Загреб 1981. године, стр. 324.-325.

¹⁰² Исто, стр. 332.-333.

¹⁰³ Исто, стр. 356.-358.

излету београдских студената на Авалу и културно – политичким манифестацијама које се организовали студенти комунисти, а Николишев коментар на то писмо довео је до његовог сукоба са Иваном Гошњаком, који је га је оптужио да његово писмо одише „народњаштвом“, уместо марксизмом, а разлог за такве оптужбе био је тај, што је Николиш уместо термина радничка класа користио термин „народ“, док је Николиш као аргумент за своју одбрану користио реферат Благоја Паровића са пленума ЦК КПЈ у Сплиту, на којем је неколико пута употребио „спорни“ термин народ. Средином лета 1939. године на капији логора Гирс се појавио Гојков брат Душан, који је у писмима обавештавао Гојка, о не баш успешној акцији за ослобођење добровољаца из француских логора, али по доласку у логор успева да се избори, заједно са Костом Нађом, да Гојко добије кратко одсуство из логора, те се он на два дана обрео у граду Поу, но и поред размиљања о трајном бекству из логора, Гојко се вратио у логор.¹⁰⁴ Ипак, крајем септембра 1939. године, Николиш је побегао из логора Гирс, пошто је пре тога уговорио план бекства са Ђуром Мештеровићем и Грујом Петровићем, као и поред тога што је знао да КПЈ не одобрава појединачна бекства, Николиш се одлучио за тај корак, јер му се пре свега чинило да са избијањем Другог светског рата, његове шансе да се нађе у Југославији, бивају сведене на минимум.¹⁰⁵ Николишев циљ је био, да се заједно са Мештеровићем и Петровићем докопа градића Олорона, у чему су и успели, но убрзо бивају ухваћени и након суђења спроведи у затвор у среском месту По, у којем ће провести месец дана, док му је по повратку у логор Гирс, Гошњак саопштио партијску одлуку о томе да је Николиш искључен из КПЈ на шест месеци, због напуштања „класних позиција“, но ипак због свог реферата о влади Драгише Цветковића, у којем је упутио

¹⁰⁴ Гојко Николиш, *Коријен, стабло, наветина: мемоари*, Либер, Загреб 1981. године, стр. 378.-379.

¹⁰⁵ Исто, стр. 384.-386.

жестоку критику споразуму Цветковић – Мачек, Николиш је раније враћен у партију. Другог априла 1940. године југословенски интербригадисти су пребачени из логора у логорски затвор, који је по Николишевим речима био „логор у логору“, док су током пребацивања Југословена логороши из других земаља исказивали солидарност са нашим интербригадистима, певајући „Интернационалу“ и „Марсељезу“.¹⁰⁶ У мају 1940. године је стигло одобрење да Николиш може напустити логор и вратити се у Југославију, но сопственом несмотреношћу, Николиш је пропустио ову прилику, те се поново нашао у логору Гирс, који је напустио крајем маја или почетком јуна, када је пребачен у логор Верне, у којем је владао веома строг режим и у којем су постојале различите категорије затвореника, а не само шпански интербригадисти. Средином августа, Николиш је сазнао да је од конзулата из Марсеја стигло одобрење са којим може да се врати у Југославију, те након нешто дужег чекања 4. септембра Николиш и још неколико другова напустили су логор и укрцали су се у воз за Марсеј, где су у генералном конзулату Краљевине Југославије топло дочекани, да би се 18. септембра у марсејској луци укрцали на трговачки пароброд „Лина Матковић“ и након шест дана стигли у Сплит.¹⁰⁷

¹⁰⁶ Гојко Николиш, *Коријен, стабло, наветина: мемоари*, Либер, Загреб 1981. године, стр. 393.-396.

¹⁰⁷ Исто, стр. 406.-408.

9. Закључак

Крај рата је довео до егзила републиканских институција и до доласка на власт генерала Франка, чија је диктатура често описивана као „фашисоидна“ или као „полу – фашистички режим“, показујући јасан утицај фашизма у пољима као што су синдикално организовање, аутакријска економска политика (репресивним мерама и прописима, рађено је на томе да се елиминише сваки подстицај спољне трговине, облик протекционизма), употреба фашистичких симбола и једнопартијски систем. Током Другог светског рата Шпанија се није прикључила силама Осовине (иако су Немачка и Италија подржавале Франка током Шпанског грађанског рата , Франко је на крају рата положио мач на олтар и заклео се да га неће употребити, осим ако Шпанија буде угрожена), но и поред проклемоване неутралности, помагала је силама Осовине на различите начине (попут слања добровољаца на Источни фронт), док је Франкова Шпанија готово читаву деценију остала изолована од стране многих земаља, истовремено је покушавала да се опорави од последица грађанског рата, налазила се у економској депресији. Шпанија је током педесетих имплементирала реформе, напуштајући аутакријску економску политику, делегирајући део власти од фалангистичког покрета технократама из организације Опус деи, које су до средине седамдесетих довеле до веома великог економског раста, познатог као „шпанско чудо“ (чији је један од симбола аутомобил „Сеат 600“ који је био готово истоветан нашој „Застави 750“, тј. популарном „фићи“), а такође током педесетих, режим је из тоталитарног прешао у ауторитарни, са ограниченом плуралношћу. Шпанија се 1955. године прикључила Уједињеним нацијама, док је Франко важио за једну од најважнијих личности у борби против комунизма у Европи (истовремено одржавајући врло блиске односе са Кастровим режимом на Куби), имао је велику помоћ од западних

земаља (пре свега САД), те му је чак нуђено да се прикључити НАТО, што ће се ипак догодити након његове смрти 1982. године. Франсиско Франко је умро 1975. године у 82. години живота, прогласивши пре смрти за свог наследника будућег краља Хуана Карлоса I, који је предводио шпанску демократску транзицију.

Врло брзо након повратка из Шпаније, 1. октобра 1938. године Јовановић је ухапшен како не би учествовао на децембарским изборима, јер је Милан Стојадиновић желео да уклони опасног политичког противника из изборне борбе. За време Априлског рата из 1941. године се пријавио у војску, али није добио војни распоред, док је после окупације одбио да са групом истакнутих јавних личности Србије потпише Апел српском народу и определио се за сарадњу са партизанима, позивајући чланове Народне сељачке странке, коју је основао 1940. године да приступе НОБ, док је он лично рат провео скривајући се по Србији и Београду. После позива Александра Ранковића и Милентија Поповића, Јовановић прихвата сарадњу његових земљорадника са комунистима, после чега је кооптиран у Антифашистичку скупштину народног ослобођења Србије (АСНОС) и изабран за савезног посланика у Народној скупштини Демократске Федеративне Југославије (ДФЈ). Међутим, већ почетком 1946. године ће ући у отворени сукоб са комунистичким властима, због свог искреног и доследног залагања за демократију и парламентарни систем, те је сав свој парламентарни ангажман у скупштини Федеративне Народне Републике Југославије (ФНРЈ) посветио критици комунистичког режима, посебно се истичући у дебатама о Уставу ФНРЈ, аграрној реформи, задругарству и јавном тужилаштву. Због свега наведеног Јовановић пада у немилост комунистичког режима, Служба државне безбедности разбија његову партију, 31. јула 1946. године га избацују са факултета, свега годину дана након што је на исти враћен, уклања се последња препрека

за његово хапшење и одзима му се посланички мандат, након чега је и ухапшен 13.маја 1947. године, да би 8. октобра 1947. године осуђен на девет године тешке робије због наводне „велеиздаје“. Робију је издржао без дана помиловања, а затворске дане је провео пишући своје политичке успомене и медаљоне о својим савременицима, по изласку са робије живео је мирним животом у Београду, а преминуо је 23. маја 1977. године.

Литература и извори:

1. Необјављени извори:

1. Архив Југославије

Фондови: 14-Министарство унутрашњих послова Краљевине Југославије

37-Збирка Милана Стојадиновића

38-Централни пресбиро Председништва Министарског савета Краљевине
Југославије

334-Министарство иностраних послова Краљевине Југославије

384-Посланство Краљевине Југославије у Шпанији – Мадрид

724-Југословенски добровољци у Шпанском грађанском рату

2. Објављени извори:

1. Живко Аврамовски, *Британци о Краљевини Југославији: годишњи извештаји Британског посланства у Београду 1921. – 1938. књ. 2 (1931. – 1938.)*, Архив Југославије, Београд 1986.

3. Мемоари:

1. Драгољуб Јовановић, *Политичке успомене 3 и 4*, Архив Југославије, Београд 1997.
2. Гојко Николиш, *Коријен, стабло, наветина: мемоари*, Либер, Загреб 1981.
3. Драгољуб Јовановић, *Медаљони књига 3 и 4*, Службени гласник, Београд 2008.

4. Литература:

1. Надежда Јовановић, *Живот за слободу без страха*, Институт за новију историју Србије, Београд 2000.
2. Надежда Јовановић, *Земљорадничка левица у Србији 1927. – 1939. године*, Институт за новију историју Србије, Београд 1994.
3. Драгољуб Јовановић, *Слобода од страха*, Филип Вишњић, Београд 1991.
4. Lannon Frances, *The Spanish Civil War 1936. – 1939.*, Osprey, Oxford, 2002.
5. Ена Мирковић, *Балгоје Нешковић*, Институт за српску културу Приштина, Лепосавић 2018.
6. *Идеје и покрети на Београдском универзитету од оснивања до данас*, Просвета, Нови Сад 1989.